

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

JOBST ÁGNES

A pronominalizáció és a renominalizáció mint az énmegjelenítés és az ellenségkép
megformálásának eszköze a SzabadNép vezércikkeiben
(1946, 1950–1951)

Nyelvtudományi Doktori Iskola
a Doktori Iskola vezetője Dr. Nyomárkay István egyetemi tanár
Magyar nyelvészet program
a program vezetője Dr. Kiss Jenő egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

Témavezető: Dr. Fehér Erzsébet PhD
egyetemi docens

Budapest, 2006.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
1. A nyelvtudomány lehetőségei a médiüzenetek elemzésében	8
1.1. A médiaelemzés kvantitatív és kvalitatív alternatívája	10
1.2. A sajtó és a politikai propaganda	15
2. A vezércikk	17
2.1. A vezércikk helye a publicisztikai műfajok rendszerében	20
2.2. A vezércikk mint szövegfajta	25
2.3. Egy vezércikk retorizált voltának a vizsgálata	37
2.4. A harc metaforája	44
3. Sajtószövegek személyviszonyai	51
3.1. A többes szám első személyű személyes névmás jelentésszerkezete	56
3.2. A többes szám első személy magyar nyelvi használata	60
3.3. A <i>mi</i> mint a hatalom és a szolidaritás névmása	66
4. A történeti pragmatika	71
4.1.1. Az 1946. tavaszán íródott vezércikkeket meghatározó politikai szándék	73
4.1.2. Többes szám első személyű névmási utalások 1946-os Szabad Nép vezércikkben	75
4.2.1. Az 1950-1951-es vezércikkek születését meghatározó történeti körülmények	89
4.2.2. A többes szám első személyű névmási utalások két-két 1950-1951-es vezércikkben	91
5. Az ellenségkép. Az ellenség fogalmának konceptualizálása 1946-ban	102
5.1. Az ellenségképzés nyelvi technikái	111
5.2. Az 1950-es évek fordulójának ellenségképe	116
5.3. A mentális feldolgozás igényének jelzése	125
Összegzés	127
A felhasznált irodalom jegyzéke	130
Függelék	137
Melléklet: az elemzett vezércikkek szövege	I-VIII

Bevezetés

A huszadik század történeti katasztrófái a túlélőket és az utódokat az újabb kataklizmák jeleinek megfigyelésére és lehetőség szerinti elkerülésére készítették. A nemzeti szocializmus, majd az államszocializmus időszaka után a diktatórikus jelenségek felismerésének igénye különös jelentőséget kapott. Köznapi tudásunk szerint valamennyien rendelkezünk valamiféle arra vonatkozó elképzeléssel, hogy melyek a diktatórikus nyelvhasználat jellemzői. Ezek közé soroljuk a fenyegető hangvételt és az intoleranciát, a kizárólagosságra törekvést és a politikai ellenfél ellenségként való kezelését.

Mivel a diktatúrák a politikai és a közélet minden területére rányomják bélyegüket, nyomaik a kulturális élet produktumain is jól felismerhetőek. Mindebből a nyelvészt értelemszerűen a diktatórikus jelenségek nyelvhasználat szintjén való megragadásának lehetősége foglalkoztatja. Amennyiben a fenti jelenség vizsgálatára vállalkozik, azon előfeltevéssel él tehát, hogy a diktatórikus nyelvhasználat jellegzetességei feltárhatók és leírhatók. Az autorikus nyelvhasználat leírásának szándéka nem ismeretlen a nemzetközi szakirodalomban. Legismertebb és legszélesebb körben hivatkozott példája Viktor Klemperer *A Harmadik Birodalom nyelve* címmel megjelent munkája (1984). Az államszocializmus politikai nyelvhasználatának monografikus igényű feldolgozására ugyancsak német nyelvész, Horst Dieter Schlosser *Die deutsche Sprache in der DDR* című munkájában (1990) vállalkozott. Mindkét munka közös jellemzője a lexikai szintű megközelítés. Magyar nyelven hasonló témájú összefoglalás Goldman Leonóra *A XX. század magyar közéleti nyelve* címmel megjelent kötete, amely a XX. századbeli politikai dokumentumok szövegeinek nyelvi eszközeit abból a szempontból vizsgálja, hogy „azok milyen történelmi, politikai irányzat törekvéseit mozdítják elő, vagy hátráltatják.” (Goldman 2003: 15). A széles ívű áttekintés az intencionalitással összefüggésben elsősorban a szövegek keletkezésének körülményeit, a külső kontextust vizsgálja.

Jelen értekezés célja az államszocializmus kori magyar nyelv politikai regiszterének leírása, amelyből a disszertáció az előkészítés és a kezdeti korszak elemzésére szorítkozik. Azért ezt a korszakot választottam értekezésem témájául, mert az akkor kialakult nyelvhasználati jelenségek évtizedekre meghatározták a politikai

közbeszéd alakulását. Az államszocializmus előkészítését és kezdeti időszakát jellemző nyelvhasználat leírásában a diskurzuselemzés módszerére támaszkodtam. A francia és a német szakirodalom alapján a diskurzus fogalmát társadalmilag kodifikált beszédmódként értelmezem, abból kiindulva, hogy a korszakot jellemző szövegek a politikai diskurzus részei, ezért a szövegösszefüggés és a szövegvilág elsősorban ebben a keretben értelmezhető. A diskurzuselméleti megközelítés előnye, hogy az általa leszűrt megállapítások általános érvényűek, nem kötődnek szorosan a vizsgált korszak nyelvhasználatához. Mivel a teljes körű elemzés a dolgozat kereteit meghaladná, szükségesnek mutatkozott egy olyan, relevánsnak tekinthető nyelvi jelenség kiválasztása, amelynek révén lehetségessé válik a politikailag motivált szövegek értelmezése. Ezt a nézőpontot a politikai szerepeket kódoló személyviszonyokban találtam meg.

A nyelvtudomány pragmatikus fordulata folytán meghonosodott funkcionális szemlélet előtérbe helyezte a nyelv használatát. A nyelvészeti pragmatika által kidolgozott deiktikus centrum fogalma olyan elméleti alapot kínált, mely által a beszélői attitűd, a kommunikációs szándék, a beszélő stratégiája, valamint a szituáció összefüggése a szöveg szintjén feltárható. A beszédesemény olyan rögzítési pontja, amely jelöletlen, mindazonáltal mégis egocentrikus szerveződést mutat a beszélő személyét kirajzoló rámutató elemeken keresztül. Fontos tulajdonsága, hogy a beszélő szándékától függően áthelyezhető a beszédszituáció más résztvevőire (Levinson 1983: 63-4). Ennek jelentősége a beszélői hang és a beépített nézőpont szétválásában mutatkozik meg, ami különösen fontos szerepet nyer a politikai propaganda esetében. A deiktikus centrumot kirajzoló rámutató elemek minősített összetevője a névmási szerveződést mutató személydeixis, amely rendszerszintű voltában is pragmatikus szerepkörben mutatkozik meg.

Bármely időszak politikai nyelvhasználatának kutatása különféle, a korra jellemző műfajú szövegekből gyűjtött korpuszon végezhető el. Magyar vonatkozású jelenkor-történeti vizsgálat esetében így a parlamenti felszólalások, a párthatározatok, a peranyagok vagy éppen a törvényszövegek elemzése egyaránt ígéretes feladatnak mutatkozik. A publicisztikának a társadalmi valóság újraalkotásában és elfogadtatásában játszott szerepe okán mégis a sajtónyelvi elemzés mellett döntöttem. Az elemzésben a magyarországi államszocializmus berendezkedésének időszakához kapcsolódó szövegekre, nevezetesen a Szabad Népből megjelent vezércikkekre

támaszkodtam. A Szabad Nép a Magyar Kommunista Párt központi lapja alcímmel az egyeduralomra törő párt hivatalos orgánusaként jelent meg, vagyis intézményi kötöttsége révén alkalmasnak mutatkozott az 1940-es évek második felét és az 50-es évek fordulóját jellemző nyelvhasználat politikai regiszterének reprezentálására.¹ A hivatalos vélemény nyilvánosságra hozatala folytán vezércikkei fontos szerepet töltek be a korabeli politikai diskurzusban. Az újságot olvasva evidenciának tűnik az a megállapítás, hogy a lap fő feladata nem pusztán a tájékoztatás, sokkal inkább a közvélemény és a társadalmi tudat átalakítása – korabeli szóhasználatával élve: formálása – volt. Az új ideológia elterjesztését orientáló cikkek tömegével segítették elő, amelyek egyszerű, közérthető jelszavakat vezettek be, s azokat magyarázták —, ezért a politikai nyelvhasználat megváltoztatásában az 1956-ig megjelent újság szerepe megkerülhetetlen.

Az anyag kiválasztásában két időszakra koncentráltam. Az első az államszocializmus berendezkedésének előkészítéséhez kötődik, ezzel kapcsolatban négy, 1946 tavaszán megjelent vezércikket vizsgáltam, míg a másik, ugyancsak négy vezércikkből álló korpusz a hatalom megszilárdításának idejéből, az 1950-es évek fordulójáról származik. Az anyag kiválasztását annak reménye motiválta, hogy a történeti források szövegtani analízise nyelvészeti adatokkal fog hozzájárulni a kor történetére vonatkozó tudásunkhoz. A nyelvi dimenzió figyelembevétele a források elemzésén alapuló történettudomány esetében kétszeres jelentőséget nyer. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi tapasztalat nyelvileg épül fel, és így a kutatás számára is elsősorban a nyelven keresztül ragadható meg (Kisantal-Szeberényi 2003: 413-4). Annak tudatosulása, hogy a nyelv nem tekinthető semleges közvetítő közegnek, a történelem is a vizsgálni kívánt szövegek objektívebb értékelésére készítheti.

¹ A Szabad Nép a Kommunisták Magyarországi Pártjának illegális lapjaként 1942. februárjában indult, szerkesztői kezdetben Rózsa Ferenc és Schönherz Zoltán voltak. Rendőrségi beszüntetését követően 1944 őszétől Horváth Márton és Donáth Ferenc szerkesztésében jelent meg újra. 1945. március 25-től a Magyar Kommunista Párt központi lapja lett, főszerkesztője Révai József volt. Jogutódja az 1956. november 2-án indult Népszabadság.

A téma összetett volta a vizsgálat tárgyának több oldalú megközelítését kívánta meg. A nyelvészet társadalomtudományi fordulatát ismertetve vázlatosan be kell mutatnom a nyelvtudomány helyét és lehetőségét a médiaüzenetek vizsgálatában. Mivel a szövegtudományt a sajtónyelv köréből, azon belül vezércikkekből állítottam össze, megkerülhetetlen a vezércikk történeti és műfaji jellemzése, s a sajtóműfajt meghatározó nyelvi és stilisztikai sajátosságok funkcionális szempontú számbavétele. Ez teszi lehetővé, hogy a személydeixis kutatásának általános szövegtani konzekvenciáit a sajtószövegek személyviszonyaira alkalmazzam.

Brown és Gilman 1960-ban a hatalom és a szolidaritás névmásainak vizsgálatáról megjelent tanulmánya óta széles körben elfogadottá vált az a nézet, amely a névmási rendszer elemei közötti választást az aktuálisan értelmezett beszélői és hallgatói szerepekkel hozza összefüggésbe. A névmásválasztás ilyen értelmű vizsgálatát az teszi lehetővé, hogy a főnevektől eltérően a névmásfajták legtöbbször, így a leggyakrabban használt személyes, birtokos és visszaható névmás is különbséget tesz a személyek között, vagyis valamiféle referenciával rendelkezik. A Brown és Gilman által kidolgozott teórián alapuló tanulmányok olyan elméleti keretet képeznek, amelyből kiindulva lehetővé válik, hogy nyomon kövessük a hatalom dimenzióinak nyelvi kódolását. Ezek az elemzések a politikai csoportosulásokra, a pártokra és azok képviselőire utaló névmási elemek közötti választást és ezek szövegbeli megoszlását vizsgálják (Maitland, Karen — Wilson, John *Pronominal selection and ideological conflict*. 1987; Zupnik, Yael-Janette *A pragmatic analysis of the use of person deixis in political discourse*. 1994; Mora, Isabel-Ínigo *On the use of the personal pronoun we in communities*. 2004). A névmáshasználat kutatásának másik kiemelt területét a többes szám első személy referenciaviszonyainak kutatása adja (Maitland-Wilson 1987; Zupnik 1994, Mora 2004). Az elemzés szándéka ezekben az esetekben a többes szám első személyű utalások referenciaterülete és a megnyilatkozó szándéka közötti kapcsolat feltárása, másképpen megfogalmazva: a közösség eszméjének köntösébe bújó nyelvi manipuláció felfedése (v.ö. Mora 2004: 27).

Sajtószövegek esetében adott a többes szám első és harmadik személy kontrasztív összevetésének a lehetősége. Az énmegjelenítés főként a többes szám első személyre utaló névmási formák révén valósul meg, ezért a pronominalizáció elemzése adhat választ arra a kérdésre, hogy ki és kinek a nevében kommunikál. Az énmegjelenítés módját a többes szám első személyű utalások révén rendszertani keretbe ágyazva, ám stilisztikai és pragmatikai szempontok bevonásával tárgyalom. Míg a többes szám első személy a lap által képviselt politikai párt vagy intézmény hivatalos álláspontjának megjelenítéséről informál, addig a többes szám első és a többes szám harmadik személy megoszlásában a pártok közötti konfliktus jelenik meg. A többes szám harmadik személy túlnyomórészt renominalizált formában van jelen a vezércikkek szövegében. A harmadik személyt kifejtő főnévi szerkezetek alkotta tematikus hálót elemezve ezért kognitív és jelentéstani szempontok bevonásával arra keresek választ, hogy milyen nyelvi, és a nyelvhez kötődő fogalmi technikákkal alakították ki a korszak hivatalos diskurzusának politikai regiszterében oly fontos szerepet játszó ellenség fogalmát.

1. A nyelvtudomány lehetőségei a médiüzenetek elemzésében

A Saussure-i hagyomány a nyelv használatára vonatkozó tényezők vizsgálatát kerülte, így a nyelvtudomány köréből kizárta a nyelv és történelem, a nyelv és politika, a nyelv és kultúra kapcsolatának kérdését. Mindazonáltal éppen a Saussure-tanítványok, Bally és Marouzeau voltak azok, akik az érzelmi tényezők és a nyelvi kifejezőerő iránt megnyilvánuló érdeklődésük folytán a nyelvhasználat bizonyos aspektusait mégis beillesztették a nyelvészeti tárgyú kutatások körébe. A nyelv formális tulajdonságokkal való leírása után a felhasználás kontextusától eloldott, izolált nyelvi kifejezésformák elemzésére került sor, majd a szövegösszefüggésben lényeges szerepet játszó nyelvi és nyelven kívüli jelenségek komplex vizsgálata következett (Bucher 1999: 287). Az 1970-es években a pragmatikus fordulat névvel illetett paradigmaváltás visszavonhatatlanul elfogadottá tette a nyelvhasználatnak a nyelvtudomány tárgyaként való definiálását.

A nyelvhasználat vizsgálatával előtérbe került a nyelv használója és a nyelvhasználat szociális aspektusa. Hymes-nek a szociolingvisztika felé mutató alapvető megállapítását idézve: „A nyelvészeti elmélet nem válhat a nyelv elméletévé anélkül, hogy a szociális jelentéssel ne foglalkozna, ez pedig azt jelenti, hogy a kommunikációs viselkedés és a társadalmi cselekvés általános vizsgálatának részévé válik. Másrészt, ezt a lépést magának a nyelvészetnek a fejlődése is diktálja. Strukturális szakaszát a jelentéstől távol kezdte, a fonológiára koncentrálna, s ezután a nyelvészet az alakok, a mondatok egymást követő fókuszain ment át, s mára elért a performatívumokhoz s a beszédaktusokhoz. A beszédaktusok nem elemezhetők adekvát módon az etnográfia nélkül; egyetlen nyelv sem tökéletes metanyelv azokra az aktusokra, melyek a segítségével végezhetők. A beszédaktusok kutatása valóban központja lehet egy szociálisan beágyazott nyelvészetnek; saját logikája azonban a nyelvközösségekben és a társadalomtudományban meglévő általános elméletből merít, amikor a cselekvések szótárát kell összeállítani.” (Hymes 1974: 202 idézi Pléh — Radics 1982: 106)

Pléh Csaba és Radics Katalin megállapítása szerint a beszédaktus-elmélet hosszú idő után olyan összefüggéseket kínált, amelyek alapján a kommunikációs tevékenység mint cselekvés vizsgálható (Pléh — Radics 1982: 87). A nyelvhasználat felé forduló figyelem újfent előtérbe állította a stilisztikai jellegzetességek elemzését, s nagyban hozzájárult a szövegnyelvészet és a dialóguselemzés kifejlődéséhez. A Grice-i szándéknyilvánítás és szándéktulajdonítás, vagyis az intencionalitás problémája a média

közleményeinek vizsgálatában is megkerülhetetlen, hiszen a közlemények befogadója, az újságolvasó a szöveg üzenetét keresi. A politikai töltetű vezércikkek esetében azonban különösen érvényes, hogy a szemantikai jelentés és a szöveg nyilatkozatértéke nem esik egybe. A szövegek pragmatikai struktúrájának feltárása azonban rávilágíthat a szövegalkotás stratégiájára. Külön figyelmet érdemel a deiktikus központ vagy nézőpont és a beépített értelmező problémája, mert a személydeixisben a kommunikációs szerepek grammatikalizálódása érhető tetten. A hatékony és eredményes érvelési mód felépítése folyamatos választás és döntés eredménye, azaz az érvelés stratégiájában fontos szerepet nyernek a nyelvi eszközök. A pragmatikus fordulat néven ismert paradigmaváltás utat nyitott a nyelvtudomány számos kutatási területén, így például az idegen nyelv tanításában, a tömegkommunikációs eszközök nyelvhasználatának kritikájában, a diskurzuselemzésben és még számos más vizsgálatban való alkalmazása számára, amelyek később az alkalmazott nyelvtudomány önálló tudományterületeivé nőttek ki magukat.

1.1. A médiaelemzés kvantitatív és a kvalitatív alternatívája

A médiakommunikáció komplex rendszer, amelynek létrejöttét tág kritériumrendszer határozza meg. Mindezen kritériumok köréből mint legfontosabbakat, az alábbi három tényezőt kell kiemelnünk: az előállítás feltételeit, technikáját, amely szorosan kötődik a média adott ágához; a rendelkezésre álló információkat, melyeknek hely- és időfüggő vetülettel bír, s intézményesült formájában a hírügynökségekhez kapcsolódik; valamint a szövegalkotásnak és a szövegek befogadásának feltételeit. Muckenhaupt rendszerezése szerint a médiát jellemző kommunikációs formák vizsgálata ennek megfelelően a következő összetevőkre irányulhat (Muckenhaupt 1999: 28—57):

- a szöveg létrehozásának folyamatára,
- a szövegek közzétételének intézményi kötöttségeire,
- a szövegek befogadására,
- s magára a produktumra.

Történeti jellegű szövegek esetében a szövegek létrehozása nem rekonstruálható. Ugyanez érvényes a szövegek közzétételét meghatározó intézményi szintű döntési folyamatokra, ezért a produkció folyamatára irányuló vizsgálatok meglehetősen ritkák. A percepciót előtérbe helyező megközelítések fő kérdése, hogy a közlemény alapján milyen képet nyer a befogadó a tematizált tartalomról. Kortárs médiaközlemények esetén termékeny megközelítési módot kínál a pszicholingvisztikai, kognitív megközelítés. A legkézenfekvőbb megoldás magának az adott produktumnak a vizsgálata, amelyet a kommunikatív funkció, a téma és a tartalom határoz meg. A közlési formák leírásába a nyelvtudomány eszköztára jól bevonható. Bucher megállapítása szerint a közlésformák nyelvi jellemzése nem lehet öncélú, hanem meghatározott kérdést kell megválaszolnia, vagyis problémaorientáltnak kell lennie (Bucher 1986: 2). A médiaspecifikus kommunikációs problémák elemzése javarészt a grice-i minőség maximájához kapcsolódik, mivel a maxima megsértését a saját nézőpont nem megfelelő módon való érvényesítése eredményezi (Muckenhaupt 1999: 28—57). A vizsgálat során nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy médiaproduktumok esetében egységes nyelvi formáról nem szólhatunk, mivel azt kizárólag a tömegtájékoztatás adott ágának sajátosságai, azon belül pedig a médiaműfaj

követelményei határozzák meg. Ebből az következik, hogy elsődleges fontosságú az adott médiaműfaj jellemzőinek szövegtani szempontból való számbavétele. A leírás különböző síkokon történhet. A leginkább vizsgált területek a következők: 1) a médiakommunikáció érthetősége, 2) a médiarealitás megkonstruálása, 3) politikai vitákkal kapcsolatban a tájalás módja, amelynek része a beépített nézőpont problémája.

A tömegkommunikációs eszközök, azon belül annak legkorábbi formái, a sajtó és a propagandakiadványok nyelvét illető észrevételek gyakorlatilag a tömeges méretekben kiadott sajtótermékek megjelenésének kezdeteitől fellelhetők. Az érdeklődés elsősorban az érthetőségre és a nyelvápolásra irányult, alapját a nagy példányszámban megjelent kiadványoknak a társadalom életére gyakorolt befolyása adta. A sajtónak, mint a politikai propaganda eszközének tudományos igényű vizsgálatát kezdetben a kvantitatív módszerek jellemezték. Módszertan tekintetében a tartalomelemzés a különféle témák tömegkommunikációs fórumokon való megjelenésének gyakoriságát vizsgálta. Az első kvantitatív jellegű elemzés valószínűleg Speed 1893-ban publikált New Yorki-i felmérése volt, amely a pletyka, sport és botrány ellenében a vallási, tudományos és kulturális hírek háttérbe szorulását vizsgálta (Krippendorf 1995: 14). Adott témáról megjelent szövegmennyiség mérése a 20. század derekán, a tömegkommunikációs eszközök előretörésének idején kapott különös jelentőséget, amelyben nem elhanyagolható szerepet játszottak a korszak történelmének háborús eseményei. Róka Jolán megállapítása szerint a tartalomelemzés (content-analysis) célja az újság propagandisztikus érdekeinek feltárása, nem foglalkozik azonban az újság retorikáját érvényesítő stílus eszközökkel (Róka 1986: 67).

Az 1960-1970-es évek fordulóján a médiaelemzés szemléletmódjában bekövetkezett törésnek fontos eleme volt az a felismerés, hogy a média által közvetített üzenet korántsem olyan áttetsző és átlátható, hogy az kvantitatív elemzési módszerek alkalmazásával megragadható volna. A média közleményeit ettől kezdve mint a nyilvános diskurzus egy formáját tanulmányozzák. Az ezirányú analízisnek azonban a korábbi, tradicionális eljárásokkal szemben a szövegelemzésen kell alapulnia, és a közlemények szerkesztési módjára is tekintettel kell lennie. A kvalitatív alternatíva választása nyomán a média üzenetének tudományos igényű analízise a komplex nyelvészeti és ideológiai struktúrák irányába fordult. Nagy mennyiségű közlemény feldolgozása helyett nagy horderejű események médiaközleményeinek vizsgálatára

szorítkozott, vagyis esettanulmányok komplex elemzését végezte el. A Leicester-csoport 1970-ben készítette azt a politikai értelemben is befolyásos tanulmányt, amely egy az USA vietnami jelenléte ellen demonstráló hatalmas londoni tüntetés médiaközvetítéseit immáron a nyelvészet és diskurzuselemzés módszerével elemezte. Azt vizsgálták, hogy az eredetileg nem túl jelentős és békés tüntetés a médiabeli ábrázolásban miként vált erőszakos demonstrációvá (Idézi: van Dijk 1988: 10). Az 1970-es évek makroszociológiai indíttatású vizsgálatait tehát azt elemezték, hogy a média közleménye, azon belül is a legobjektívebbnek vélt hír műfaja miként torzítja el az eseményeket. Ez a nézőpont már nem bízik az objektív valóság és médiabeli ábrázolásának összevethetőségében, vagyis eleve a közvetítő csatorna torzító voltát feltételezi. A közleményeket ideológiai konstrukciónak tekintve a semleges vagy korrekt kép közvetítésének lehetőségét eleve elveti. A semleges sajtó mítoszának megdőlése azt eredményezte, hogy a média feladata már nem a társadalom eseményeinek semleges és racionális közvetítésében, hanem egy előre megformált ideológia reprodukálásának fogalmazódott meg.

Az elfordulás a kvantitatív elemzési módszerektől nemcsak a szigetországban és a kontinens nyugati térfelén következett be. Ugyanezen időre, az 1960/1970-es évek fordulójára tehető a szovjet ún. újságretorikai iskola működése, amely az újság által felhasznált stíluselemek mellőzése okán szintén a tartalomelemzés módszerének elégtelenségét fogalmazta meg. A tematikus számbavétel helyett itt is az újságstílust jellemző sajátosságok meghatározására helyeződött át a hangsúlyt, ami egybeesik az Európa nyugati felének szövegelemzésre irányuló törekvéseivel (Róka 1986 : 67—8). Az eljárás alapját az a felismerés képezte, mely szerint az időben és a kommunikációs helyzetet tekintve is egymástól oly távol eső két műfajnak, a szónoki beszédnek és a vezércikknek a kommunikációs funkciója annyiban mégis megegyezik, hogy a politikai diskurzusbba való bekapcsolódásuk során mindegyik célja a mennél tágabb körű potenciális közönség megszólítása és megnyerése. A retorikai hagyomány eszköztárának felelevenítését és újságsszövegekre alkalmazásának létjogosultságát megalapozta, hogy az Austin-i beszédteória alapján az ókor szónoki beszédeire hasonlóan a tömegkommunikáció során megjelenő közlemények is politikai aktus gyanánt értelmezhetők. A publikum megnyerése érdekében a meggyőzés szolgálatába állítható stílusesszözök felhasználására törekednek, vagyis a retorika klasszikus célkitűzésével egyezően a nyelv meggyőző funkciója került előtérbe (Arisztotelész 1999: 32).

A beszéd tárgy, azaz ügy (causa) és a hallgatóság (corona) szerint a retorika gyakorlati és művészi szónoklatot különböztet meg. Politikai szándéka okán a vezércikket a gyakorlati célúnak nevezett szövegek közé sorolhatjuk, melyek legjellegzetesebb ókori szövegtípusát, a szónoki beszédet Arisztotelész a Retorikában írta le. A hallgatóság szerepe eszerint ítélkező (kritész) vagy szemlélő illetve gyönyörködő (theorosz) lehet. Ítélezői minőségében a közönség dönthet egy múltbéli ügyben, ekkor törvényszéki beszédnemről (genus iudiciale), valamint egy jelenben, illetve a jövőre vonatkozó ügyben, amikor közéleti vagy tanácskozó beszédnemről (genus deliberativum) szólnak. Ezen klasszikus osztályozási rendszer alapján az újságszövegeket a tanácskozó beszédhez sorolták (Róka 1986: 50). A retorikai hagyomány felelvenítése mellett a szovjet sajtóretorikai iskola kutatásának középpontjában az allúzió, azaz a célzás működése állott, amelyet az újságszöveg „legbonyolultabb kategóriája” gyanánt jellemeztek. A célzás magyarázatára elevenítették fel a középkori Indiában, az indiai poétikai elméleten belül kidolgozott ún. „dhvanyi” kategóriáját. Ennek lényege, hogy az indiai filológusok három, egyenes, átvitt, és rejtett értelmét különítették el a szavaknak (Róka 1986: 108).

Az 1980-as évek elején a pszichológia új eredményeinek alkalmazása adott újabb lendületet a nyelvhasználat kutatásának. A kognitív fordulat a kutatók figyelmét a szövegalkotás és a szövegmegértés mentális folyamatára irányította. Ennek nyomán a médiaelemzésekben a közlemények megszerkesztésének eljárására, valamint megértésük folyamatára helyeződött át a hangsúly. A szöveg megértésének és reprodukálásának pszichológiai modellje Bartlett úttörő jelentőségű munkájára (Bartlett 1932. idézi: van Dijk 1988: 101) vezethető vissza, amely kimondta, hogy egy szöveg megértése nem korlátozható a passzív megértésre, hanem aktív és rekonstruktív folyamat. A szöveg létrehozásának és megértésének vizsgálata bebizonyította, hogy az eltérő tudáskeretek nyomán a szöveg jelentése nagymértékben ki van téve az eltérő értelmezéseknek. Charniak 1972-ben kimutatta, hogy egy egyszerű mondat megértése a gyermek részéről nagy mennyiségű tudásrész használatát tételezi fel (Charniak 1972. idézi: van Dijk 1988: 101). Ezt a világról való tudást ténylegesen tárolni, szervezni és hozzáférhetővé kell tenni a megértés során. A kognitív teória az összetett tudásnak ezt az elrendeződését nevezi tudáskeretnek. A mindennapi élet eseményeinek, cselekvéseinek típus szerinti ismeretét foratókönyvben összegzik (Tolcsvai 1994: 28).

Ezek az előre szervezett formák alapvető szerepet játszanak az információ megértésében.

Ám tömegkommunikáció közleményeinek megértésében még az individuális percepciónál is nagyobb szerepet kap a szociális kogníció fogalma. A kognitív értelemben meghatározott emlékezet ugyanis az információszerzés mellett szociális szükségleteket elégít ki. A tudás és a hit megszerzése a nyomtatott sajtó korában túlnyomóan a nyomtatott szöveg által történik. A szöveg megértése során azonban az emberek a szöveg megértésénél és a helyzet modelljének megalkotásánál többet tesznek; nemcsak a szövegről, de a beszélőről és a szituációról is véleményt formálnak. Az értékelés mozzanata így több szinten járul hozzá az általános vélemény kialakulásához. Az általános vélemény fontos jellemzője, hogy nem személyhez, hanem a társadalom nagyobb csoportjaihoz vagy rétegeihez kötődik, vagyis társadalmilag megosztott célokat és érdekeket fogalmaz meg. A holland szövegteoretikus, van Dijk ezeket társadalmi kognícióknak nevezi, és megformálásukban, megerősítésükben és terjesztésükben fontos szerepet tulajdonít a média közleményeinek (van Dijk 1988: 107–11). A megértéshez hasonlóan a közlemények szövegének megalkotása sem korlátozható valamely személyes vélemény kifejezésére és a helyzet modelljének megformálására. A szövegprodukciónak társadalmi jellegét támasztja alá az a tény, hogy a beszélő maga is valamely társadalmi csoport tagja. Az írás során a szerző óhatatlanul saját csoportjának normáit, értékeit és ideológiáját lépteti életbe. A médiaközlemények nyomán mindezek reprodukálódnak, megerősödnek és a csoporton kívül is elterjednek.

A disszertáció a szövegek keletkezésének szituációját is figyelembe véve a pragmatikai intenciót szem előtt tartva szándékozik a szövegeket elemezni. Ki kíván térni arra, hogy a közlemény nyilatkozatértéke miként készíti elő a megváltozott hatalmi viszonyok törvénybe iktatását és intézményi formáinak megteremtését. A Szabad Nép vezércikkeinek esetében a vizsgálat tárgyának különös érdekességét az adja, hogy mindezen nyilatkozatok és a nyilatkozatok apropójául szolgáló események elemzése egy gyenge társadalmi legitimitással, ám erős szovjet támogatással rendelkező politikai erő nevében történik, amely önmaga legitimitációját minden felhasználható eszközzel erősíteni kívánja.

1.2. A sajtó és a politikai propaganda

Publicisztika és propaganda szoros szimbiózisának technikai lehetőségét a könyvnyomtatás feltalálása teremtette meg, ami első ízben a reformáció hitvitázói – így magyar földön Pázmány Péter és ellenfelei – kezébe adott erős fegyvert. A bizonyos csoport(ok)hoz kötődő és a társadalom széles rétegeinek befolyásolását szolgáló sajtótermékek ettől kezdve folyamatosan jelen voltak a történelem színpadán. Az első rendszeresen megjelenő magyarországi hírlap a *Mercurius Hungaricus*, második számától *Mercurius Veridicus ex Hungaria* címmel a Rákóczi szabadságharc idején, 1705 és 1710 között látott napvilágot. Célja a külföld tájékoztatása volt a magyar szabadságharc eseményeiről, ez a szándék határozta meg a lap nyelvének megválasztását: így ugyanis a korabeli nemzetköziség nyelvén, latin nyelven látott napvilágot (Fülöp 1975: 76). Már a magyar sajtótörténet e rövid epizódjában tetten érhető tehát a politikai újságírás és a megfelelő nyelv vagy nyelvváltozat megválasztásának fontossága, amely jelentőségét a megszólított olvasóközönséghez való eljutás és megértés tényében nyeri el.

A modern kori tömegsajtóra általánosan érvényesnek tekintett nézet a politikai pártokat és a hozzájuk kötődő sajtóorgánumokat ikerpároknak tekinti. Az ikerpár metaforája a politikai akarat és a párt-sajtó szoros szimbiózisát fejezi ki. A közösségi együttélés rendjéről alkotott eltérő felfogások a társadalmat kisebb-nagyobb csoportokra bontják: „Az ismeretek területén csakúgy, min másutt, versengés folyik a csoportok vagy a közösségek között – Heidegger szavaival élve – »a valóság nyilvános értelmezéséért«. A konfliktusban álló csoportok szeretnék – többé-kevésbé tudatosan – érvényre juttatni saját értelmezésüket a dolgok múlt-, jelen- és jövőbeli állapotát illetően.” (Merton 1973 :110-1 idézi Bourdieu 2002: 77) Ennek eredményei azok a kommunikációs praktikák, amelyeket a mindenkor cselekvő politikai erők saját hasznukra fordítanak, egyben az ellentétes befolyás leküzdésére használnak. A politikai propaganda az antik agóra szónoklatától az újkor hajnalának vallási tárgyú röpiratán át végigkíséri az emberiség történetét. A tömegek befolyásolásának technikai alapját a könyvnyomtatás feltalálása vetette meg, mely jóformán születése pillanatában létrehozta a politikai célok szolgálatába állított újságlevél és röpirat műfaját. A médiaeszközökkel

folytatott propagandatevékenység jelentőségének felismeréséről tanúskodnak a diktatórikus rendszerek által létrehozott propagandaminisztériumok és tájékoztatási

hivatalok is. Mivel minden politikai hatalom a nyelv által tárja fel és fogalmazza meg saját társadalmi konfliktusait, problémáit, ezért a modern társadalmak életében rendkívüli fontosságot kap a nyelvi mechnizmus tartalma, szerkezete feletti ellenőrzés megszerzése és gyakorlása. A véleményalkotás politikai indítékú és célzatú befolyásolását politikai nyelvhasználatnak nevezzük (Kiss 2002: 255). A politikai nyelvhasználat célja, hogy a saját pártot vagy ideológiát jelölő, ahhoz kapcsolódó kulcsszavak és –kifejezések pozitív érzelmi attitűdöket kiváltó jelentéstartalommal váljanak ismertté, az ellenfelekhez kötődők pedig negatív konnotációt ébresszenek (Kiss 2002: 255—6). Az előbbivel a dolgozat negyedik, az énmegjelenítést elemző, az utóbbival pedig az ötödik, ellenségképről írott fejezete foglalkozik.

2. A vezércikk

A napilapon belül a vezércikkben találtam meg azt a jól körülhatárolt szövegfajtat, amely feladatából adódóan különösen alkalmas a korszakra jellemző nyelvhasználati jellegzetességek feltárására. A vezércikkről tudjuk, hogy a politikai sajtó műfaja, amely a politikai napilapokban jelenik meg. Állásfoglalása ebben az esetben nem a szerző személyes véleményeként, hanem a lap szerkesztősége által képviselt álláspontként értékelendő. Alapvető feladata a lap társadalmi és politikai kérdésekben elfoglalt álláspontjának megfogalmazása. Egy tényállást vagy eseményt azzal a szándékkal közöl, hogy az olvasó az általa közvetített beállítást vagy véleményt tudomásul vegye, és abban osztozzon. A vezércikk a politikai propaganda olyan jól bevált eszköze, amely a minél nagyobb hatás elérése céljából sajátos nyelvi eszköztárat és jól felépített szövegszerkezetet vonultat fel.

Pozicionálása azt is megmutatja, hogy az adott sajtóorgánum mennyire tartja fontosnak a műfajt, mekkora jelentőséget tulajdonít neki üzenetének a publikum minél szélesebb köréhez való eljuttatásában. A Szabad Nép vizsgált évfolyamainak esetében a vezércikk mindig a lap legszembevetőbb helyén, a címlapon található. Többnyire a két bal hasábot foglalja el, nem ritka eset azonban, amikor ennél nagyobb terjedelmű, s jóformán az egész címlapot betölti. Mindez alátámasztja, hogy üzenetének eljuttatásában a Magyar Kommunista Párt (továbbiakban: MKP) fontos szerepet szánt a Szabad Nép vezércikkeinek. Különösen érvényes ez a megállapítás, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a tömegtájékoztatás korabeli rendszerében — a televíziózás elterjedését megelőzően — a napilapok központi szerepet játszottak a tömegtájékoztatásban. A tömegkommunikáció más formái közül ekkoriban még a rádiózást és a moziban vetített filmhíradókat kell megemlítenünk, azonban jelentőségében a napilapokkal egyik sem vehette fel a versenyt. Mindez alátámasztja, hogy ezek a vezércikkek valóban a politikai akarat megfogalmazásának és közzétételének releváns szövegműfajaiként kezelhetők.

Mivel a vizsgálat tárgya a sajtótörténet témakörébe sorolandó, célszerűnek látszik a politikai sajtó és a vezércikk alakulását követő rövid történeti kitérő megtevése. A nagy példányszámban, nemzeti nyelven kiadott politikai sajtó megjelenése a 19. század közepére tehető, és az Európán végigsöprő forradalmi hullámmal hozható kapcsolatba. A 18. századig az újságok az eseményekről és tényállásokról kizárólag tudósításokat közöltek, a cenzúra- és más elnyomó intézkedések korábban nem tették

lehetővé a nyilvános ügyek megítélését. Ettől fogva azonban részben az olvasói levél, részben pedig a vezércikk formájában a véleménynyilvánítás is helyet kapott a sajtó hasábjain. A hír háttérét magyarázó, okát és következményét kifejtő új sajtóműfajok megjelenése az újságírás történetének fontos újdonsága volt. A vezércikk azon feladata, hogy hangot adjon a lap alapvető kérdésekben elfoglalt álláspontjának, német földön például 1850 körül, a Frankfurter Zeitung hasábjain körvonalazódott. A magyarázó és véleményközlő sajtóműfajok összefoglaló elnevezése a kommentár. Az első kommentár szövegek még meglehetősen nagy terjedelműek voltak, és a később megszokott rögzített helyvel sem rendelkeztek. A szövegek a beszéd klasszikus retorikai mintája szerint épültek fel, így *exordiumra*, *narratióra*, *argumentatióra* és *perorációra* osztódtak. A szöveg szerkezete az újság előállításának felgyorsulása és a rendelkezésre álló terjedelemből való korlátozása következtében később megváltozott. Mindenekelőtt a narratio minimumra zsugorodása figyelhető meg, ami utóbb oda vezetett, hogy mindössze a felvetett téma pusztán aporójaként jelent meg (Püschel 1999 :869).

A vezércikk műfajának hazai történetére utalva feltétlenül meg kell említenünk, hogy a műfaj meghonosítása az 1841. január 2-án megindult Pesti Hírlaphoz és Kossuth Lajos nevéhez kötődik. A magyar sajtó történetében Kossuth Lajos valósította meg oly mértékben tudatos lapszerkesztést, amelyhez egyebek mellett a különböző rovatok témáinak összehangolása is hozzátartozott (Kossuth 2003: 11). Az angol *leading article* és a német *Leitartikel* mintája nyomán a honi sajtó történetében ő teremtette meg a lap élén álló vezércikk műfaját. Az általa írt vezércikkek száma a kétszázat is meghaladta, ami azt jelzi, hogy a közvélemény alakításában igen nagy szerepet szánt az új műfajnak (Buzinkay 1993: 33–4). A Kossuth által írt vezércikkek hangvételével kapcsolatban följegyezték, hogy a korábbi barokkos újságírói stílus helyett új, eleven és hatásos publicisztikai nyelvet honosított meg, amelyre szokatlansága miatt a kortársak, különösképpen a tőle eltérő politikai irányzatot képviselők is felfigyeltek. A „magusi hatással járó vezércikk” stílusát illető jellegzetességeket Széchenyi István a „nagyításban”, a „czifrázásban” és a „paprikázásban” jelölte meg (Széchenyi 1841: 232). Széchenyi egyébként, mint Kossuth politikai ellenfele „felhevülésre ható, ingerlő és uszító hatásuk” okán különösen sokat foglalkozott a Pesti Hírlapnak, azon belül a vezércikkeknek a stílusával (Széchenyi 1841: 83). Elemzésében a vezércikkeknek és az újságban található többi műfajnak, például az olvasói levélnek az összefüggésére is kitért (Széchenyi 1841: 209). Nem került el figyelmét a vezércikk soraiból mindig kitűnő „veres fonál”, melynek jól felismerhető célja az olvasó csatlakozásra bírása volt

(Széchenyi 1841: 185). E rövid történeti kitérő alátámasztja a nyelvtudomány, így a stilisztika bevonásának létjogosultságát ezen politikai jellegű sajtóműfaj vizsgálatába. Széchenyi elemzéséből kitűnik, hogy a vezércikkek közzétételének legfontosabb célja két szövegfunkcióban körvonalazható: az egyik az olvasók számára egy meghatározott jelentés (világfragmentum-értelmezés) felkínálása, a másik ennek elfogadtatása és az olvasóközönség megnyerése érdekében az érzelemkeltés szándéka. A történeti értékű polémia egyben felhívja arra is a figyelmet, hogy az újságírás stílusa és a sajtóműfajokra érvényes kommunikációs maximák a történelem folyamán változnak. A 20. századi sajtó történetében, különösen a bulvársajtóban jól megfigyelhető az a folyamat, ahogyan az objektivitás és a korrekt tájékoztatás helyét egyre inkább a hatás kiváltásának szándéka és a hírérték hajszolása veszi át, s ez a tendencia a politikai újságírásban is megjelenik.

2.1. A vezércikk helye a publicisztikai műfajok rendszerében

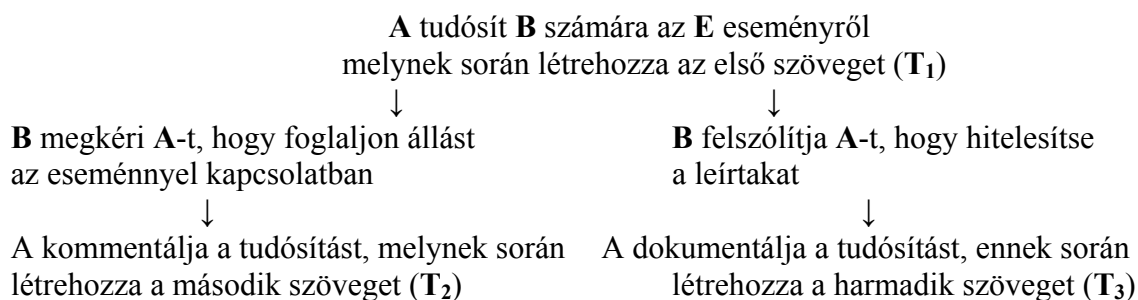
Mielőtt szövegtani szempontból elemeznénk a vezércikket, előbb az újságműfajok rendszerén belüli pontos helyét kell kijelölnünk. A sajtóműfajok rendszerezését illetően a „Medienwissenschaft: ein Handbuch zur Entwicklung der Medien und Kommunikationsformen” címmel 1999-2000-ben Berlinben megjelent kézikönyvre támaszkodtam. A kommentár válfajait a politikai iránymutatás szándéka elhatárolja egyfelől a tudományos és irodalmi szövegek hagyományos magyarázatától, másfelől a véleménynyilvánításba foglalt szubjektivitás az objektívnek vélt hírekkel állítja szembe. A vezércikk feltűnése a modern kori tömegsajtóhoz kötődik, amelynek esetében az érvelő-magyarázó szövegfajtákat összefoglaló néven kommentárnak nevezzük. A kommentárként ismert magyarázó műfajok három legismertebb formája a vezércikk, a tulajdonképpeni kommentár és a glossza.

A vezércikk feladata, hogy a lap alapvető kérdésekben elfoglalt álláspontjának hangot adjon, így állásfoglalása elvi jelentőséggel bír. Más publicisztikai műfajokhoz viszonyítva meglehetősen nagy terjedelmű. Témája ennek megfelelően nem korlátozódik feltétlenül a napi aktualitásokra, inkább időszerű áramlatok és politikai fejlemények értelmezését kínálja. A tulajdonképpeni sajtóműfaj értelemben vett kommentár ezzel szemben mindig valamely aktuális politikai, gazdasági vagy társadalmi eseményhez kapcsolódik. Terjedelme is rövidebb a vezércikkénél. A magyarázó műfajok, vagyis a kommentár válfajai közé sorolható még az előbbinél is rövidebb terjedelmű és rendszerint ironikus hangvételű glossza. Míg a vezércikk és a kommentár műfajának kialakulása a nagy példányszában megjelenő politikai újságíráshoz kötődik, vagyis a 19. század közepére tehető, addig a glossza elterjedése jóval későbbre, a 20. század közepső harmadára esik (Püschel 2001: 869). A kommentár körébe utalt műfajok legfontosabb jellegzetessége a magyarázat és a meggyőzés igényéből adódó argumentatív szövegszerkezet, amely akkor is kimutatható, ha a meggyőzésre irányuló stratégia nem ismerhető fel világosan. Egyes vélemények érvelő és állásfoglaló jellege okán még a karikatúrát is a kommentár jellegű sajtószövegek osztályába sorolják. A karikatúra képes kommentár gyanánt való felfogását azzal indokolják, hogy abban is a magyarázó, érvelő funkció kerül előtérbe, amelynek értelmezését — más kommentár jellegű szövegformához hasonlóan — az ahhoz

szükséges információt szolgáltató hírszöveg-válfajok: a tudósítás, a hír és a riport teszik lehetővé: „Amint a tudósítás, a hírek és a riport a hírek szövegfajtáiként foghatók fel, úgy a kommentárt, a glosszát és a vezércikket a kommentár szövegfajtái gyanánt írhatjuk le. A karikatúrát is a tudósított eseménnyel kapcsolatos állásfoglalásként értelmezhetjük. Rajzos kommentárként való besorolásának értelme azért is nyilvánvaló, mert a legtöbb karikatúra csak a szükséges információt közlő cikkel összefüggésben érthető.” (Bucher 1986: 68) Bucher megállapítása megfelel Kocsány teóriájának, amely szerint „a szövegtípusok (Textsorte) létrejöttét elsősorban társadalmi-kommunikatív momentumok relevanciája indokolja” (Kocsány 2002: 55). Kocsány ugyanakkor a szövegtípusoktól eltérő jelenségcsoportként olyan további szövegfajtákat is feltételez, amelyek létét elsősorban bizonyos kognitív, illetve konceptuális tényezők relevanciája támasztja alá és magyarázza. Heinemann tipológiájára hivatkozik, melyben a szöveg minta (Textmuster) fogalma volna hivatott arra, hogy összefoglalja ezt a virtuális modellt, azonban a fogalom bevezetését illetően annak megalkotója, Heinemann maga is szkeptikus álláspontot foglal el, tekintettel a a szöveg minta és a kogníció szempontjainak összeillesztésében mutatkozó nehézségekre (Kocsány 2002: 55-6).

A publicisztikai műfajok rendszerének kialakításában Bucher az egyes műfajok szövegfunkciójából indul ki. A sajtó kommunikációs formáit vizsgáló „Pressekommunikation. Grundstrukturen einer öffentlichen Form der Kommunikation aus linguistischer Sicht” címmel megjelent monografikus igényű feldolgozásában a szövegfunkció következő meghatározását adja: „A szöveg funkciója azt jelenti, hogy megadjuk helyét a kommunikáció összefüggésrendszerében. A megalapozott szövegosztályozásban a szövegfunkció ezen értelmezése a következőképpen alkalmazható: valamely osztályra jellemző tipikus funkció megadása annyit tesz, hogy kijelöljük lehetséges helyét (helyeit) a szövegszekvenciák alapstruktúráin belül. Ez a javaslat azon a feltételezésen alapul, hogy a szövegek közötti összefüggések ugyanúgy szabályszerűek, mint a cselekvések közötti összefüggések, ezért a dialogikus kommunikáció analógiájára leírhatók. A dialogikus kommunikációs formákhoz hasonlóan az egyes cselekvésformák egymással szabályszerű összefüggésben állnak, így a nyilvános monologikus kommunikációs formák esetében is kiindulhatunk abból, hogy az egyes szövegfajták mint cselekvési minták konvencionális módon kötöttek.”

A nyomtatott sajtó jellemző szövegfajták leírásakor Bucher a köznap kommunikációból kiindulva állítja fel a sajtóra érvényes modellt:

(Bucher 1986: 63-64)

Az eljárás háttérében egy társadalmi méretű dialógus feltételezése áll, amelynek működését Bucher a hétköznapi kommunikációs szituáció analógiájára közelíti meg. A tudósítás, a hír és a riport műfaját az első (T₁), míg a kommentár, a glossza és a vezércikk műfaját a második (T₂) szövegszintre sorolja. A kommunikációelméleti szempontokból kiinduló tárgyalásmódot Bucher a dialogikus jelzővel illeti. A szövegfajták jellemzésének kiindulópontjában így gyakorlati szempontok vezetnek. Az szövegfajtákat szövegsorozatok alapstruktúrái alapján, a kommunikáció válfajai gyanánt határozza meg, melyeknek összefüggéseit a szövegalkotás sajátosságai befolyásolják. A szövegalkotás és a szöveghasználat összefüggésének szem előtt tartása megteremti a szövegfajták tipikus felhasználásuk keretei között való leírásának lehetőségét (Bucher 1986: 70—71). A szövegfajták jellemzése eszerint a következő kritériumok alapján végezhető el:

- mely kommunikációs összefüggésben kerül sor egy szövegfajta alkalmazására,
- milyen nyelvi cselekvések realizálhatók az egyes szövegfajtákban,
- miképpen függnek össze egymással a nyelvi cselekvések,
- miféle szövegtartalmak jellemzőek egy szövegfajtára,
- a nyelvi kifejezés mely eszközeit használják fel tipikusan egy szövegfajtában,
- a szövegprezentáció mely eszközei köthetők tipikusan egy szövegfajtahoz?

(Bucher 1986: 68)

Mielőtt számba vennénk a vezércikket jellemző általános nyelvi kifejezőeszközöket, mindazonáltal ki kell térnünk arra a nyilvánvaló tényre, hogy a tömegtájékoztatási eszközök által eredményezett kommunikációs szituáció formája több momentumban eltér a spontán dialógusétól. Az eltérések egy része általában a médiaműfajokat, másik részük viszont kizárólag a nyomtatott sajtót jellemzi. Bármely sajtóműfaj, így a vezércikk jellemzése csak mindezek figyelembe vételével lehetséges. A szövegműfaj vizsgálata során a következőket kell figyelembe venni:

- a modern médiaműfajok többi típusához hasonlóan a közlemény feladója és befogadója térben elszakad egymástól,
- nyomtatott sajtó esetében a közlemény megalkotása és befogadása időbelileg is elkülönül,
- a tömegkommunikáció egy ágáról lévén szó, az üzenet címzettje nem egyetlen személy, hanem tetszőleges, nagy létszámú csoport, amelynek létszámát nagy mértékben meghatározza a lap példányszáma,
- mivel a vezércikk a politikai újságíráshoz tartozó sajtóműfaj, esetében fokozottan érvényesül az intézményi meghatározottság, vagyis az elkészült szöveget nem a szerző egyéni állásfoglalásaként, hanem egyben a lap szerkesztősége és a mögötte álló politikai erő üzenete gyanánt kell értelmezni.

Ezek a sajátosságok határozzák meg az egyik legfontosabb szövegjellemzőt, a műfajban érvényesülő személyviszonyokat. Az egyes szám első személy helyébe lépő többes szám első személyű alakok általános használata így részben a műfaj intézményi kötöttségével magyarázható, melyet a vizsgált vezércikkek esetében a szerző aláírásának elmaradása is alátámaszt (vö. Róka 1986 : 87).

A másik fontos tényező a modern kori újságírást általánosan jellemző sajátosság: az olvasó közvetlen megszólításának elkerülése, ami nyelvileg a második személyű formák kimaradását implikálja. Felmerül természetesen a kérdés, hogy a második személy valóban teljesen kimarad-e, vagy csupán más módon, más nyelvi eszközök révén, implicit formában jelenik-e meg. Ezzel kapcsolatban kézenfekvő módon adódik a többes szám első személy tüzetesebb sajtónyelvi vizsgálata, hiszen annak két formája, a második személy(eke)t is magába foglaló inkluzív és a harmadik személyt integráló exkluzív változata különíthető el.

A vezércikk személyviszonyai tehát két pilléren, a többes szám első és a (többes szám) harmadik személy használatán nyugszanak. A szerepmegosztás ennek függvényében úgy alakul, hogy a testületi állásfoglalás a többes szám első személyű formákban grammatikalizálódik, míg a topik, a téma harmadik személyben jelenik meg. Mivel ontológiai alapú megközelítését tekintve érvelő, publicisztikai műfajok tekintetében pedig magyarázó vagy kommentáló szövegtípust vizsgálunk, figyelemmel kell lennünk arra a tényre, hogy a kommunikációs szerepek ily módon történő grammatikalizálódása a nézőpont és a téma éles elkülönülését, szembenállását hozza magával.

2.2. A vezércikk mint szövegfajta

A publicisztikai műfaj pontos körülhatárolására, egyben tágabb körben való elhelyezésére azért volt szükség, mert a szövegszerveződés és a nyelvi jellemzők csak a szövegfunkcióval összhangban, pragmatikai szempontok bevonásával vizsgálhatók. A szövegtani szakirodalomban egyetértés mutatkozik ama tekintetben, hogy a szövegtípusok rendszerezése és osztályozása a szövegtan legsürgetőbb feladatai közé sorolandó: „Ésszerű követelménynek tűnik, hogy a szövegek tudománya képes legyen leírni vagy megmagyarázni e szövegek vagy szövegtípusok közös vonásait és a közöttük lévő különbségeket egyaránt. Meg szeretnénk tudni, milyen követelményeknek kell a szövegeknek megfelelniük, hogyan hozzuk létre és hogyan fogjuk fel őket, mire használjuk adott körülmények között, és így tovább.” (Beaugrande-Dressler 2000: 23) Ahogyan a szerzőpáros ugyanebben a munkájában a későbbiekben megfogalmazza, a szövegtípusok egyben a szövegekkel kapcsolatos elvárások egyik formáját testesítik meg, olyan globális keretek, „amelyek a felhasználható eszközök választékát határozzák meg” (Beaugrande-Dressler 2000: 196). A hétköznapi, azaz nem irodalmi szövegekkel kapcsolatos elvárások vonatkozásában Kocsány Piroska ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek a „globális keretek” nyitott halmazt képeznek, amiből egyenesen adódnak a hétköznapi szövegek tipologizálási nehézségei (Kocsány 2002: 54).

A szöveg és a szövegtípus vizsgálata során Kocsány a grammatikai és a szövegkompetencia mintájára feltételezi egy szövegtípusra vonatkozó kompetencia meglétét, ám hangsúlyozza annak kontextus-függő mivoltát: „A szövegkompetencia kognitív képességeinkben gyökerezik és mint ilyen állandó és eleve meglévő képesség, az a tudásunk, amellyel pl. rendezni vagyunk képesek egy szöveg darabjait, amellyel felfedezzük az összefüggéseket az utalásrendszerben stb. A szövegkompetenciát mint a grammatikai kompetenciával párhuzamos, illetve azzal összehasonlítható kognitív képességünket tételezhetjük fel. A szövegtípusra vonatkozó kompetenciánk viszont — amennyiben szövegtípuson olyan jelenséget értünk, amely bizonyos kommunikatív minták, sémák követéséből adódik (például levél, prédikáció, recept, védőbeszéd stb.) — természetesen csak bizonyos folyamatok, asszociációk, okozatok, következtetések révén épülhet ki. Ez a kompetencia nem állandóan adott, hanem a mindenkori helyzetnek megfelelően eltérő mértékben és eltérő hangsúllyal aktiválódik.” (Kocsány 2002: 11)

Mivel a hagyományos nyelvészeti módszerek alkalmazására tett kísérletek nem elégtették ki a szövegek tipologizálásával szemben támasztható sajátos követelményeket, a tudományág képviselői az osztályozás lehetséges tematikus és kompozicionális ismérveinek számbavételére törekedtek. A szövegműfajok leírásában hangsúlyozzák a komplex, több szempontot figyelembe vevő megközelítés szükségességét, valamint a tudományközi együttműködés fontosságát: „A szövegek vizsgálatánál szükségszerűen vizsgálni kell a szöveg használatának és működésének társadalmi-kulturális alapját, az pedig szükségszerűen felteszi az egyéb tudományokkal való együttműködést. Ebből következőleg a különféle szövegtípusok magyarázatához különféle tudományközi együttműködésre van szükség. Ha továbbá meghatározónak tekintjük a szövegek használatát és funkcióját, akkor el kell szakadnunk a csak egyféleképpen (nyelvileg) strukturált (monémákból, mondatokból, propozíciókból álló) szöveg fogalmától, és el kell ismernünk, hogy a különböző típusú szövegek különféle alapelemekből épülnek fel, amelyeket minden szövegtípus esetében másképp, más keretben ésszerű meghatározunk. Eszerint a mindenkori használat — és ezzel együtt a mindenkori szövegtípus — alapján dönthetjük el, mi a legalkalmasabb kutatási eljárás, és milyen elméleti kereteket érdemes választani (Kocsány 1989: 36; vö. Kanyó 1979 idézi Eöry 1996: 131).

Az osztályozás lehetséges tematikus és kompozicionális ismérvei között megtalálhatók a szöveg belső jellemzőin, szerkezetén alapuló felfogások éppúgy, mint a szövegen kívüli tényezőkön alapuló, valamint a két szempontrendszer keresztező, ún. komplex felfogások (Eöry 1996: 138). A szöveg belső jellemzőin, szerkezetén alapuló felfogások közül kidolgozottsága által kiemelkedik Wehrlich tipológiája (Wehrlich 1975/1979), amely az átfogó rendszerezés igénye mellett tág kritériumrendszer figyelembevételére törekszik. A Wehrlich-féle szövegosztályozási modellt Eöry Vilma 1996-os tanulmánya alapján ismertetem, rövid leírása emellett Szikszainé 1999-ben megjelent szövegtanában is megtalálható (Eöry 1996: 139—40; Szikszainé 1999: 279).

Wehrlich tipológiája a szövegosztályozás négy szintjét különbözteti meg. Első szinten a tartalom és a valóság viszonya szerint a szövegeket két nagy halmazra, fikcionális és nem fikcionális szövegsoportra osztja. Második szintnek a szövegtípust tekinti, amelyet funkcionális alapon határoz meg. Eszerint leíró (deskriptív), elbeszélő (narratív), tájékoztató (expozitorikus), érvelő (argumentatív), valamint utasító (instruktív) szövegtípusokat különböztet meg. Az öt felsorolt szövegtípus valójában a hagyományosan felállított funkcionális szemléletű rendszert, a leíró, az elbeszélő és az

érvelő szövegek típusait bontja tovább. A funkcionális szemlélet ebben a felfogásban azt jelenti, hogy a szövegeknek az emberi együttműködésben játszott szerepe alapján határozza meg a szövegtípusokat. A harmadik szintet a szövegformák adják. „Ezek a szövegépítő elemek olyan aktualizálásai, amelyeket egyrészt a szövegtípusok invariánsainak, másrészt a szöveges megnyilatkozás történetileg kialakult konvencióinak megfelelően választ ki a beszélő a szöveg létrehozásakor.” Szövegformának tekinti például az elbeszélést, a kommentárt, a definíciót és a tudósítást. A negyedik osztályozási szintre a szövegforma-variánsokat helyezi, melyekkel a szövegforma konvencionalizált változatait jelöli. Az osztályozás kritériumait ezen a szinten a beszélői szemlélet és a nyelvi variáns adja. A beszélő perspektíváját hét szemponttal írja le, melyek a következők: a személy, a prezentáció (nyelvi ábrázolásmód), a fókusz (látószög), tempus (ideidő), az aspektus (igeszemlélet), a genus (aktív-passzív) és a modus (igemód, állító, tagadó, valószínűséget kifejező). A szövegformák változatainak osztályozásában a szerző által alkalmazott másik szempont a nyelvi variáns, melyek közül Wehrig az alábbi hármat különbözteti meg:

- szövegbeli idióma: az adott szövegtípusra jellemző nyelvi formákat foglalja magában (deskriptív, narratív, expozitorikus, argumentatív és instruktív szövegidiómák),
- stíluson azt a speciális kifejezésmódot érti, amely tükrözi a beszélőnek tárgyához való viszonyát, ennek megfelelően semleges, metaforikus, formális, informális, ironikus, lebecsülő stb. lehet,
- a kommunikációs médium szerint a szövegforma lehet monologikus vagy dialogikus illetve szóbeli vagy írásbeli, vizuális (nem nyelvi) vagy nyelvi.

Az ötödik s egyben legalsó osztályozási szinten helyezi el magát az adott szövegpéldányt.

Wehrlich tipológiáját a vezércikkre alkalmazva a következőket mondhatjuk: a vezércikk, mint publicisztikai műfaj a nem fikcionális szövegek csoportjába sorolandó. Alapfunkciója szerint érvelő, argumentatív jellegű. Az 1940/50-es évek vezércikkei esetében azonban az érvelő jelleg mellett az instruktív szövegtípusok jellemzői is megjelennek. Számos esetben a vezércikk legszembetűnőbb eleme, a cím tartalmazza az utasítást: „Döntést!” (1946.03.10.) „Vonjuk le a tanulságot” (1946.05.05.), „Kötelet!” (1946.05.04.). A címek mellett a szövegekben is megjelenik az instrukció szándéka. Ezt készítik elő a hosszabb terjedelmű érvelő szövegrészek, s a társadalmi mértékű feladatszabás ezáltal konklúzió gyanánt jelenik meg: *„A békekötés előtt vagyunk, amikor minden elejtett szó, minden cselekedet befolyásolhatja sorsunk*

alakulását. Meg kell nyugtatnunk az egész világot: a fasiszta összeesküvések nem jelentik, hogy Magyarország ismét a nyugtalanság, a szabadságellenes törekvések, a háborús gyűjtogatás földjévé válhat. Meg kell mutatnunk: a magyar nép gyorsan és alaposan felszámolja ezeket a gyilkos bandákat. Ingadozást, elkendőzést, bűnpártolást nem tűrhetünk.” (Vonjuk le a tanulságot 1946.05.05.) *„A Kisgazdapárt elsőrendű érdeke és kötelessége, hogy gyökerestől irtsa ki a soraiba férközött fasisztákkal együtt azok aktív vagy passzív támogatóit is: az egész szellemet, amiből a merényletek kinőttek.”* (Kötelet 1946.05.04.)

Szövegforma (Textsorte) tekintetében a tipológia a kommentár jellegű szövegformák válfaját kínálja fel. A szövegforma-variánst (Textform-variante) illetően Wehrig sokrétű kritériumrendszerben gondolkodik. Közülük a vezércikkre az alábbiak érvényesek: kommunikációs médium szerint írásbeli és nyelvi szövegforma, amely idiómák tekintetében túlnyomórészt az argumentatív, olykor az instruktív szövegtípusok sajátosságait mutatja. A szövegformák konvencionizált változatainak osztályozását segítő kritériumrendszerből a kommentár válfajainak esetében a beszélő perspektíváját jellemző releváns szempontként merül fel a személyviszonyok, a prezentáció (nyelvi ábrázolási mód) és a fókusz (látószög) kérdése. A vezércikk műfaja kapcsán a beszélő perspektívájával kapcsolatos legnyilvánvalóbb nyelvi tény az általam vizsgált, 1946-1951 között keletkezett vezércikkek esetében a többes szám első személy frekvenciájának használata és az aláírás hiánya. A két jelenség közös célja, hogy az olvasó a vezércikket ne személyes véleményként, hanem a lap szerkesztősége és a mögötte álló politikai erő üzeneteként interpretálja, vagyis mindkét nyelvi eszköz, illetve az utóbbi esetben annak hiánya a vezércikk műfajának intézményi jellegét hangsúlyozza (Ld. Ränge-Schuster 2000: 1703).

A szövegen kívüli tényezőkön alapuló felfogások nagyrészt szociológiai és kommunikációelméleti kritériumokat vonnak be a szövegek osztályozásába. Ebből a csoportból Kern szövegtipológiáját érdemes kiemelni, amely Bühler hárompólusú jelentésmodelljét Morris jelfunkciórendszerének elemeivel keresztezi. A Kern-féle szövegtipológia ismertetésében ugyancsak Eöry Vilma 1996-ban megjelent tanulmányára támaszkodtam (Kern 1969: 11; idézi: Eöry 1996: 141). A vízszintes sorokban a bühleri hármasságnak megfelelő kategóriák találhatók: a témaközpontú (sachorientierte), a teközpontú (du-orientierte) és az énközpontú (ich-orientierte) szemlélet. A függőleges tengelyen Morris szempontjainak egy része található, melyek a valóságra való reagálás lehetséges formáit tartalmazzák: a jellemzés (designator), az

értékelés (appraisor), a cselekvésre ösztönzés (prescriptor) és az elvonatkoztató vagy osztályozó áttekintés (formator). Amint az idézett tanulmányban Eöry megállapítja, Kern kategóriái tiszták, ám — mivel az átmenetek lehetőségével nem számol — nem alkalmasak minden szövegtípus leírására. A fenti kategóriákat a vezércikkre alkalmazva azt mondhatjuk, hogy az témaközpontú és túlnyomórészt értékelő jellegű publicisztikai műfajként jellemezhető, amely azonban cselekvésre ösztönző elemeket is felmutat.

A szöveg felépítését és külső tényezőit egyaránt figyelembe vevő felfogások olyan tág kritériumrendszerrel szolgálnak, amelynek segítségével a szövegtípus mint absztrakció a legsokoldalúbban megközelíthető. Gülich és Raible 1977-ben megjelent munkájában a szövegen belül tagolódási ismérvek körében említik: 1. a metakommunikatív ismérveket, 2. utalást a metanyelvi síkra (pl. műfajmegjelölést), 3. hely- és időviszonyokra vonatkozó ismérveket, 4. a dolgokra és a tényállásokra vonatkozó ismérveket (elsősorban a beszédesemény résztvevőinek változása), 5. renominalizációt (olyan cselekvéshordozónak a megnevezését, akit korábban már névmásítással — pronominalizációval — jelöltünk, 6. a szöveg határozószóit és kötőszóit. A szövegen kívüli ismérvek öt nagy csoportja: 1. a három nyelvi alapfunkció: kifejező, ábrázoló, felhívó funkció; 2. a négyféle kommunikációs folyamat: a mindennapi és a nyilvános, a tudományos és az irodalmi; 3. a dolgok és a tényállások: a kommunikáció vonatkozik-e térre és időre (reális-fiktív), 4. az adó és a vevő a) közös kommunikációs szituációban van, b) részlegesen közös szituációban van (telekommunikáció), c) különböző kommunikációs szituációban van (írott nyelv), 5. a kommunikáció iránya monologikus vagy dialogikus. Azon szövegosztályokat, amelyeket a felsorolt szempontokból az első három közül legalább kettő nem minősít, nem szövegfajtaoknak (Textsorten), hanem csak kommunikációs válfajoknak (Kommunikationsarten) tekinti. A módszer előnye, hogy a szövegtípus vagy szövegfajta, a szövegfajtaosztály és a kommunikációs válfajok világosan elkülönülnek egymástól. A Gülich-Raible féle szövegosztályozási rendszer ismertetésében mint korábban, most is Eöry 1996-ban megjelent, alapvető jelentőségű tanulmányára támaszkodtam (Eöry 1996: 143—4).

Az ismertetett szempontrendszerek kritériumait alkalmazva a vezércikkről a következők mondhatók el: a szövegen belüli tagolódás leglényegesebb ismérve a vizsgált szövegek esetében a renominalizáció, vagyis a korábban névmásítással — pronominalizációval — megjelölt cselekvéshordozók megnevezése. Ennek két kikristályosodási pontja van: a többes szám első személyrel jelölt „mi-csoport” és a

velük szembeállított, témául szolgáló ök-csoport megjelenítése. Nyelvi alapfunkció szempontjából az ábrázoló és a felhívó funkció egyaránt megjelenik, hiszen politikai sajtó esetében a lap mögött álló politikai erő önmegjelenítését minden esetben a megnyerés szándéka vezérli. Írott nyelvi formáról lévén szó, a szövegalkotó és a szöveg befogadója különböző kommunikációs szituációban helyezkednek el. A kommunikáció iránya monologikus, noha szerkezeti felépítésében az argumentatív jellegből fakadó dialogikus szerkesztési elvek is érvényesülnek, összhangban Bahtyin felfogásával, mely a szöveg klasszikus alapformájának a dialógust tartja (Bahtyin 1986: 148).

A funkcionális megközelítés előnye, hogy általa valószínűsíthető bizonyos nyelvi és megformáltságbeli jellemzők megjelenése. Az argumentatív szövegtípus esetében a „szövegfelszín” várható megjelenési formáit Beaugrande–Dressler szövegtana a következőkben határozza meg: „Az érvelő szövegek azok, amelyek bizonyos hiedelmek és eszmék igazként vagy hamisként, pozitívként vagy negatívként való elfogadását vagy értékelését szolgálják. Az indok, jelentőség, akarat, érték és szembenállás fogalmi viszonyai gyakoriak. A szövegfelszín sűrűn tartalmazza a nyomatékosítást és a valamihez való ragaszkodás kohéziós eszközeit, úgymint a visszatérést, a párhuzamot és a parafrázist, amint a Függetlenségi Nyilatkozatból vett példán láttuk... A leginkább alkalmazott globális ismeretminta a hiedelem keltésére kidolgozott terv.” (Beaugrande—Dressler 2000: 237) A médiatudományokkal kapcsolatban korábban már idézett kézikönyv hasonlóképpen az argumentatív funkcióra vezeti vissza a kommentárszövegek szerkezetét és szövegszerveződését (Ramge-Schuster 2000: 1702—1712).

A Dovifat-Wilke féle sajtóelméleti kézikönyv (Dovifat-Wilke 1976) a kommentár-szövegekben informáló, megalapozó és értékelő jellegű nyelvi eljárásokat különböztet meg (idézi Ramge-Schuster 2000: 1708). Az alábbiakban a Ramge-Schuster szerzőpáros tanulmánya alapján foglalom össze a főbb nyelvi eljárasmódokat, valamint azok alkalmazásának körülményeit.

- 1.) Leíró és magyarázó nyelvhasználattal él a szövegalkotó, ha a téma a publikum számára kevésbé ismert, vagy nehéz, ezért előtérbe kell helyezni a tárgy ismertetését.
- 2.) Értékelő a nyelvhasználat, amennyiben a kommentátor különösen elkötelezett, vagy a kommentár célja a világos állásfoglalás. Ilyenkor nem pusztán a tényállás,

de a megfogalmazás módja is nagy jelentőséget kap. Emocionálisan felrázó, megmozgató, megérintő, nyomatékosan ajánló, figyelmeztető, panaszkodó egyaránt lehet. Mindegy, hogy érzelmi vagy polemikus töltetű, leginkább itt lép előtérbe a nyilvános diskurzusban való részvételt szabályozó szerep: a címzetteket mint a nyilvánosság/közélet résztvevőit a kommentár érzelmileg próbálja befolyásolni. Az érvelés és az információ ebben az esetben háttérbe szorul.

3.) A megalapozó (konkluzív) nyelvhasználat az érvelés szerkezetén nyugvó kommentárokból lép előtérbe. Ez a leggyakoribb eljárás, amely az érvek felsorakoztatásával megalapozott értékeléshez vagy döntéshez vezet. Az érveket fontosságuk szerint rendezik, s a tényleges vagy elgondolható ellenérveket is felsorakoztatják és megcáfolják (pl. nem igaz, hogy...) Az érvelő kommentár nemcsak a leggyakoribb, ám a legtipikusabb is, ezért a kommentár prototípusának szokták tekinteni. Az érvelő kommentár fontos része a nyilvános diskurzusnak, ugyanakkor orientáló szerepet tölt be az olvasóközönség számára.

A fentiekben felsorolt három változat értelemszerűen nem tisztán elkülönülő formákban léteznek, hanem adott szövegpéldányon belüli arányait a szerző szándéka és az olvasó előzetes ismeretei szabják meg, vagyis kevert formában jelennek meg a vezércikk struktúrájában. Leíró nyelvhasználat alatt itt elsősorban a narratív, elbeszélő szövegrészek megjelenése értendő, melyek funkciója az állásfoglalásra készítő esemény kurta felvázolása. Bucher megállapításához csatlakozva: „A dialogikus szövegperspektívákkal való számvetést a keresztutalások indokolják, amelyek [a szövegalkotók] a rákövetkező szövegrészekre utalnak; a szerkesztőségi bevezetők, amelyekkel rendszerint a dokumentációt illesztik be a tudósításba, vagy a kommentáló jellegű cikkek esetében a kommentált témát, eseményt és személyeket illető adalékok. Abból kell ugyanis kiindulnunk, hogy az így bevezetett adalékokat [a későbbiekben] már eleve ismerteknek feltételezzük.” (Bucher 1986: 65) Az elbeszélő szövegrészek a szövegtestben harmadik személyben jelennek meg, míg az állásfoglalást és a véleményt kifejező részek többes szám első személyű alakot öltenek. A kettő váltogatása sajátos dinamikát, dialogikus jelleget ad a szövegeknek.

A monologikus közlésforma mögött meghúzódó dialogikus szerkesztésmód másfelől az érvelő funkcióból adódik, amelynek logikája azt diktálja, hogy a közölt tartalmat támogató érvek mellett a tényleges vagy elgondolható ellenérvek is helyet

kapjanak. A közlemény céljának megfelelően az ellenérvek megcáfolásra kerülnek, vagy más módon veszítik érvényüket. A pozitív érvek elrendezésében ugyanakkor az egymást követő egységek értelmi és hangulati feszültségének emelkedése figyelhető meg. A fokozás a cikk végén gyakran egy explicit sémaelemben, az ún. klimaxban nyelvileg is kiélezett formában csúcsosodik ki.

A monologikus szövegformákban nem ritkán megjelenő dialogikus jelleget Bahtyin azzal magyarázta, hogy minden megnyilatkozás valamely más emberre irányul, így a platoni hagyományt követve a gondolkodás elsődleges formájának a dialógust tartotta. Monologikus szövegformák esetében a másik embert egyfelől a korábbi megnyilatkozó, másfelől pedig a címzett személyében jelölte meg (Bahtyin 1986: 148).

Bucher felfogása szerint a dialogikus szerkesztésmód a sajtótermékek és sajtószövegek több szintjét meghatározó olyan strukturáló erő, amely azonos lapszámon belül, a közös témára vonatkozó tudósító, magyarázó és dokumentáló sajtóműfajok összjátékában is tetten érhető: „A különféle sajtószövegek közötti összefüggéseket itt egy lehetséges dialógus menetére vezetik vissza, amelyben a T1, T2 és T3 szövegben a cselekvés szekvenciáit különböző síkokon ábrázolják.” (Bucher 1986: 64-65) A tudósító és reflektáló műfajok tematikus illesztése a Szabad Nép egyes számainak címlapján is megfigyelhető. A bal szélső hasáb(ok)ban elhelyezett vezércikk mellett többnyire megtalálható az állásfoglalást kiváltó eseményről beszámoló híradás. Ezt részben a terjedelmi korlátok indokolják. A műfaj története kapcsán már szó esett a vezércikk narratív részének zsugorodásáról. A tudatos lapszerkesztés, vagyis a vezércikk és a híryanag témájának összehangolása segít áthidalni az így keletkezett információs deficitet.

Rozsgyesztvenszkij szovjet sajtótörténész ezzel kapcsolatban vezette be a szinkrón elmozdulás fogalmát, mely alatt azt érti, ha egyazon számban ugyanazon témával több közlemény is foglalkozik (Róka 1986: 73—4). A tematikus összehangolást megvalósító elmozdulás különböző fajtáit (szinkrón: ld. fent, diakrón: a közlemény témája egy másik lapszámban ismétlődik, kombinált: ugyanazon témával több közlemény foglalkozik, és ez a rákövetkező számban ismétlődik) az újság egyik legfontosabb retorikai eljárásaként értékeli, amely szorosan összefügg annak időszerű feladataival (Róka 1986: 81). Az elmozdulások teóriája elméletileg segít annak pontos megfogalmazásában, hogy mi is értendő a sajtókampány fogalmán: „Ha kombinált elmozdulás megy végbe — amikor is ugyanaz a téma bukkan fel a különböző rovatokban és az újság több egymást követő számában —, akkor „újságkampányról”

beszélünk. Az „újságkampány” célja az olvasók tevékenységi formáinak időleges megváltoztatása vagy részleges módosítása.” (Róka 1986: 82)

A fentieket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a dialogicitás elve az egymást követő lapszámok sorozatában is érvényesül tehát, melynek során az olvasó a szöveg időbeli előzményéhez, például az előző napi lapszámban leírtakhoz viszonyítja a frissen olvasottakat. Plurális sajtóviszonyok esetében a dialógus természetes módját a különböző politikai erők támogatásával megjelenő sajtótermékek szövegének összevetése biztosítja.

A kommentár jellegű szövegformák szövegszerveződését az argumentáció szándéka határozza meg. Az olvasóközönség meggyőzésének és csatlakozásra bírásának szándéka a szöveg minden szintjére, így a vezércikk tartalmi felépítésére és szerkezetére, de a nyelvi felszínre is rányomja bélyegét. Tartalmi oldalát tekintve a felsorakoztatott érvek egy meghatározott álláspont igazolását szolgálják. A bizonyítás során az elhíttetésre szánt kijelentésekből a szillogizmus eszközével konstruálnak oksági viszonyt. A műfaj története előrebocsátja a retorizált szerkezet várható megjelenését, amelyet a következő fejezetben egy kiválasztott cikk vizsgálatával igazolok. A megértést elősegítő és elfogadását támogató nyelvi eszközök számabavétele során Ramge-Schuster „Kommunikative Funktionen des Zeitungskommentars” címmel 2000-ben megjelent tanulmányára (Ramge-Sschuster 2000: 1702-1712), a sajtóműfajok általános jellemzőivel kapcsolatban van Dijk 1988-ban megjelent kötetének *Structures of News. New discourse style* című fejezetrészére támaszkodtam (van Dijk 1988: 71—82).

A kommunikáció más műfajaihoz hasonlóan a megértést támogató alapvető eszköz a kommentár válfajainak esetében is az egyszerű mondatfűzés és a világos mondatfelépítés. Mivel a közölt tényállást a hír válfajaihoz hasonlóan a kommentárfélék is a valóság egy szelete gyanánt bocsátják közre, ezért az olvasóközönség számára jól strukturált, átlátható valóságmodellt kell közvetíteniük. A hírműfajokhoz hasonlóan így a kommentár típusú szövegek esetében is nagy szerepet kapnak az információ strukturálásának és fókuszálásának eszközei. Az információ szintaktikai megszervezését két fontos körülmény befolyásolja. A szöveget kívülről a terjedelmi megkötések szorítják bizonyos keretek közé, ami a névszói jellegű sűrítések gyakori használatát vetíti előre. Az így kialakított főnévi szerkezetek általában topik gyanánt funkcionálnak,

vagyis a mondat és a szöveg tárgyát adják (van Dijk 1988: 80). A szöveg belső, stiláris viszonyai, elsősorban az ismétlések elkerülésének szándéka ugyanakkor a pronominalizáció irányába hat.

A figyelem irányítását és a kiemelést szolgálják a kihagyáson alapuló stílusesszközök. A „Döntést” (1946.03.10.) című vezércikk például igen hatásosan alkalmazza az elliptikus szerkezetet a következő példában: *ami ezeknek az uraknak fájdalmas, az országnak fölöttébb hasznos lenne*. A detrakciós alakzatok használatára is érvényes, hogy fontos szerepet kapnak a fölösleges ismétlések elkerülésében. A kiemelést olykor tipográfiai eszközök is támogatják. Róka Jolán a következőket állapítja meg ezzel kapcsolatban: „A kurzívokat, a kövér betűket és a betűjelek egyes más változatait — nagyságuktól függetlenül — többnyire nem az egész cikkben, hanem csak azokban a részeiben használják kiemelésre, amelyekre az „értelmi hangsúly” esik. A betűtípusok szerinti kiemelések megléte vagy hiánya általában a didaktikai szándék meglétét vagy hiányát jelzi a közlemény szövegében.” (Róka 1986: 39) A Szabad Nép vezércikkeiben a lényeges részeket kurzív szedéssel emelik ki. A dőlt betűvel szedett részek oly módon összegzik a tartalmat, hogy a kiemelt részekre szorító olvasás által is célba ér a vezércikk üzenete. A „Kötelet!” (1946.1946.05.04.) című vezércikk kurzívval szedett szövegrészeit összegezve az alábbi, a szövegalkotó leglényegesebbnek tartott információkhoz jutunk: ... *A legális próbálkozások kudarca, a vereségek sorozata arra kényszerítette a reakciót, hogy föld alá húzódva is folytassa harcát a demokrácia ellen... A golyó és a kötél azonban nemcsak azoknak jár ki, akik huszonöt esztendőn keresztül s főleg a háború alatt ásták a nemzet sírját, hanem azoknak is, akik hasonló módszerekkel törnek a nemzet pusztulására! A fasiszta terroristák nemcsak közönséges rablók és gyilkosok, hanem hazaárulók is, s úgy kell velük bánni, ahogy azt a hazaárulók megérdemlik!... A pártban [a politikai ellenlábás Kisgazdapárttól van szó], a párt körül, a párt mögött fegyveres terrorbandák alakulnak a demokrácia konszolidációjának s a külpolitikai érdekeinek aláaknázására....* A szövegösszefüggés hű érzékeltetésére kipontozással jelöltem azokat a helyeket, ahol a normál szedéssel szedett részek megszakítják a dőlt betűs szöveget. A kiemelt szövegrészeket a címhez (Kötelet!) és a vezérmondathoz *headline* (*A múlt év szeptembere óta nem múlik el hónap, sőt az utóbbi időben már hét sem, hogy a politikai rendőrség fasiszta bandákat ne kerítsen kézre.*) adva azt tapasztaljuk, hogy elénk tárul a van Dijk által a hírszerkezet makrostruktúrájának nevezett globális összefüggés. A mindennapi újságolvasás

gyakorlatában ez azt jelentette, hogy ha valaki pusztán a kiemelt részeket futotta át, a leglényegesebb információknak akkor is birtokába jutott (van Dijk 1988: 144).

A vezércikk korlátozott terjedelméből az következik, hogy a tartalmi oldal legfontosabb elemét, az érvelést is meghatározott keretek közé kell szorítani, ami gyakran a logikai érvek helyébe ültetett nyelvi sablonok, így közhelyek és klisék megjelenésének kedvez (Ramge – Schuster 2001: 1707). Ezek a panelek abban segítenek, hogy a világértelmezés általuk a rendelkezésre álló szűk keretek között is érthető legyen. Ismertségük és általános érvényük révén ugyanis a hozzájuk kapcsolt új elemek szintén ismerősnek és érvényesnek tűnnek az olvasó számára. A klisék használata tehát a meggyőzés stratégiájának hatékony eszközeként értelmezhető. Szintén a bevezetésre szánt új elem ismerőségét biztosítják a proleptikus, azaz előremutató szerkezetek, amelyeket értelemszerűen anaforák egészítenek ki.

Az érvelést támogató nyelvi eljárások közül a parafrázis, az explikáció (kibontás) és az exemplifikáció (példákkal való bizonyítás) emelhető ki, amelyek funkciójukat tekintve a megértést támogató nyelvi eljárások közé sorolhatók. A szövegekben megjelenő szóképek mint másutt, itt is a szöveget szemléletessé, az elvont érveket pedig érthetővé teszik. A szövegek bőségesen és találékonyan élnek a szókép eszközeivel. A „Döntést!” című vezércikkben például a politikai ellenfél jellemzésének következő példáját olvashatjuk: *A Kisgazdapárt 57 %-os többsége demokratikus és reakciós elemek természetellenes házasságából származott.* A vérfertőzés biológiai hasonlata itt minden más lehetséges érvnél alaposabban megkérdőjelezi a kisgazdák választáson elért eredményét.

A kommentárszövegek érvelésének sajátosságai nemcsak fogalmilag, de nyelvileg is leírhatók. Jellemző például a kijelentéselemek csekély mértékű kapcsolódása. Ennél is fontosabb azonban, hogy az argumentációt felépítő nyelvi eljárás gyakorta nem a megalapozásra és a következtetésre épít, hanem specifikus kontextusbeli (szövegkörnyezetben levő) implikáció által éri el célját (Ramge—Schuster 2000: 1709). A koherencia vizsgálata ezért a vezércikkszövegekben is csak a pragmatikai természetű összetartó erők figyelembevételével lehetséges. A szövegek ugyanis számos olyan, direkt és teljes formában ki nem fejtett információt implikálnak, amelyek az explicit formában megjelenő információk előfeltételei vagy velejárói. Az implicit formában maradó információk összefüggéseinek feltárása teszi nyilvánvalóvá a szövegben foglalt feltételezéseket és meggyőződéseket, egyben a sugalmazás és az asszociációk keltésének módját is magyarázza. Nem ritkán a szövegben megnyilvánuló

perspektívaviszonyok csak a felhasznált nyelvi elemhez kapcsolódó implicit tartalmak feltárásával írhatók le.

Mivel a vezércikk feladata az olvasóközönség megnyerése, nagy szerep jut a közölt vélemény és a társadalmilag osztott értékek és attitűdök egyezésének. Az olvasó ugyanis könnyebben megérti és integrálja a saját attitűdjeivel és az adott társadalom kultúrájával megegyező információkat. Ezért olyan nézőpontot kínálnak fel neki, amely a mennél könnyebb azonosulás lehetőségét teremti meg számára. A Goffman terminológiájában homlokzatnak nevezett énmegjelenítési eljárások szintén a kontextusnak megfelelő társadalmi értékek bemutatását hangsúlyozzák (Goffman 1981: 109—11). Ez a tendencia azonban nemcsak a hétköznapi érintkezés sajátja; annál is nagyobb jelentőséget nyer a politikai tárgyú diskurzusokban, amikor a politikai pártok és csoportosulások a társadalmi elváráshoz igazodó képet igyekeznek kialakítani magukról. A társas érintkezés szociálpszichológiájában taktikának nevezett énmegjelenítési eljárásokat Mark Leary az alábbiakban rendszerezte: (1) énléírások, (2) attitűdnyilvánítások, (3) attribúciós számadások, (4) emlékezetbeli „találékonyosság”, (5) nem verbális jelzések, (6) társas azonosulás, (7) konformitás, (8) díszletek, kellékek fölhasználása a kedvező benyomás keltésére (Leary 1995: 16-38 idézi: Nemesi 2000: 420). A felsorolt eljárásokat választási kampányok idején alkalmazzák, s velük él a politikai újságírás.

2.3. Egy vezércikk retorizált voltának a vizsgálata

Amennyiben a korabeli vezércikk műfaját olyan politikai üzenetként fogjuk fel, mellyel a lap mögött álló politikai erő részt vesz az aktuális politikai diskurzusban, akkor azt kell feltételeznünk, hogy az érthetőség céljától vezérelt egyszerű nyelvhasználatuk dacára azoknak retorikai tudatossággal megszerkesztett írásműveknek kell lenniük. Az antik retorikai hagyományok felelevenítése, a logikai és a képi elemekkel való érvelés vizsgálata a 20. századi amerikai és francia stilisztikában egyaránt helyet kapott. Szemléletmódjában és megközelítésében azonban az amerikai iskola és a Barthes nevével fémjelzett neoretorikai iskola gyökeresen különbözik. Míg az előbbi a műalkotás vagy a közlemény kommunikációs helyzetbe való beágyazottságából indul ki, és a szövegben elsősorban a meggyőzést tételező közleményt látja, addig a francia iskola figyelme a szépirodalmi szövegre irányul, és a nyelvi rendszerre épülő retorikai-stilisztikai kifejezőeszközöket írja le és rendszerezi (Gáspári 1996: 34–80). A fejezet elején már kitértem a szovjet ún. újságretorikai iskola működésére, amely a retorikai hagyományt felhasználva vizsgálta az újságstílus sajátosságait (Róka 1986: 67–8). Így ez a részfejezet egyben kísérlet is, amely az antik hagyományból ismert retorikai fogalmak modern sajtószövegre való alkalmazására irányul. Célja, hogy választ adjon arra a kérdésre, vajon a klasszikus retorikai hagyomány elemei valóban felhasználhatók-e modern korunk médiaközleményeinek vizsgálatában.

Az alkalmazott kifejezőeszközök értékelése során az elemzésben megkerülhetetlen a pragmatikai dimenzió bevonása, amely a szöveg szerveződésének elemeit a pragmatikai körülményekkel hozza összefüggésbe (Fehér 2000: 30). A retorizált szerkezet és a nyelvhasználat vizsgálatára az 1946-os évfolyam egyik tavaszi számában megjelent vezércikket választottam ki. A *Döntést!* címet viselő írás 1946. március 10-én – a lap akkori szokásainak megfelelően a címoldalon – látott napvilágot. Terjedelmét illetően azt kell megállapítanunk, hogy a korabeli vezércikkek megszokott hosszát háromszorosan felülmúlva jóformán a teljes címoldalt elfoglalta. E szokatlan terjedelem önmagában jelzi a cikk által felvetett téma fontosságát. Abból a célból, hogy a szövegek létrehozásának szándékát maradéktalanul megértsük, óhatatlan a történeti körülmények rövid felidézése. Az 1945. novemberében megtartott országgyűlési választásokon a baloldali pártok, így a hegemoniára törekvő MKP vereséget szenvedett.

Győzelmét követően a Független Kisgazdapárt (továbbiakban: FKgP) a választási eredmények alapján kívánta újraosztani a végrehajtó hatalom és az önkormányzatok azon vezető posztjait, amelyeket politikai szempontból a koalíció minden tagja fontosnak ítélt (Gyarmati 1996: 151). A hatalmi pozíciókért folyó versengés során az MKP a „demokrácia nevében és védelmében” sajtókampányt indított koalíciós partnere, a FKgP ellehetetlenítésére. Ezen sajtókampány részét képezi a vizsgálni szándékozott írás.

A sajtóretorikai iskola kapcsán már szó esett róla, hogy az újságszövegek a tanácskozó beszédhez sorolhatók. Beszédtárgyhoz való viszonya szerint a tanácskozó beszéd rábeszélés (suasio) és lebeszélés (desuasio) lehet, míg a törvényszéki beszédet hasonlóképpen vádbeszédre (accusatio) vagy védőbeszédre (defensio) szokás bontani. Felépítésüket és megformálásukat a retorizált szerkezet határozza meg, a szövegalkotó szándékát támogató szerkesztési elv érvényesül bennük, amely nyomot hagy a kompozíció egységeinek fajtáin és kapcsolódásán (Gáspári 1996: 34–80).

A cikk utolsó előtti három bekezdéséből látható, hogy a megnyerni készült hallgatóság a parasztság, amelynek az MKP politikai ellenfele, azaz a Kisgazdapárt választási győzelmét köszönhette. A parasztság olyan, közösen megszólítható homogén tömegként jelenik meg, melynek elhódítása a választáson alulmaradt kommunista párt számára stratégiai fontosságú. A szövegalkotó nem saját értékeinek bemutatásával, hanem az ellenfél bírálatával próbálja megerősíteni pozícióját, vagyis mai szóhasználattal élve: negatív kampányt folytat. Így a vetélytársról való lebeszélés (desuasio) szolgál a vezércikk témájául (inventio). A szöveg felépítéséről megállapítható, hogy a szónoki beszéd klasszikus felosztásához igazodik; vagyis a retorika elmélete által meghatározott részek a hagyományos sorrend szerint következnek.²

Noha a korabeli olvasó az írás témáját illetően feltehetően rendelkezett már bizonyos információkkal, mégsem igazolódott be Püschelnek a narráció modern kori sajtóműfajok megrövidüléséről szóló prognózisa (vö. Püschel 1999: 869). Ezt egyfelől a szokottnál bővebb terjedelem indokolja, fő oka azonban abban a törekvésben ragadható meg, amely a narrációban felsorolt eseményekből kovácsol érveket a jobboldal

² Quintilianus a beszédnek öt részét, az exordiumot (bevezetést), a narratiót (elbeszélést), a propositiót (részletezést vagy tárgyalást), az argumentatiót (érvelést), a refutatiót (az ellenfél érveinek cáfolatát), illetve a peroratiót (berekesztést) különböztette meg. Mások – így Martianus Capella – hétre emelték a részek számát azért, hogy az elbeszéléstől (narratio) elkülönítette a kitérést (digressio), a célkitűzéstől pedig a felosztást (partitio) (Balázs 1986 : 77)

kizárására. Az érvelő beszédfajtákban ugyanis a narráció a tényállás bemutatása révén nyeri el jelentőségét, mivel arra épül a szöveg célkitűzésének bizonyítása (argumentatio).

A narráció elemzésének megkezdése előtt célszerű szemügyre venni a vezércikk indítását (exordium). Míg a szónoki beszéd hagyományai szerint az első lépés a hallgatóság jóindulatának megnyerése (captatio benevolentiae) lenne, a cikk indítása ellenkező tendenciát, fenyegetést sugall. A fenyegetés tárgya eleinte homályban marad, mert kataforikus elrendezése folytán a szöveg eleinte csak a meghatározatlanul hagyott bűnösök jellemzőit sorolja fel, s csak azután nevezi meg őket (posztcedens). Ettől fogva válik világossá, hogy a bűnösök a választást megnyert politikai ellenfél táborában keresendők. A fenyegető hangnemet verbális erődemonstráció gyanánt erősíti meg a budapesti tömegtüntetés említése. A felvázolt erőfölény birtokában elvetik a zöld asztal képében megjelenő békés megegyezés lehetőségét. A harcias felütést továbbviszi a második bekezdés szóválasztása: az *ellentámadás*, a *harcba indulás* és a *leverés*. Azzal, hogy a hallgatóság jóindulatának megnyerését a politikai ellenfél fenyegetésére cserélik, a szöveg címzettjeinek köréből, tágabban értelmezve a társadalmilag érvényes politikai diskurzus köréből kirekesztik az ellenségként megbélyegzett ellenfelet. A megoldás műfaji szempontból azt a kérdést veti fel, hogy – noha a vezércikket beszédnem szempontjából korábban a tanácskozó beszéd kései utódának tekintettük –, az adott szövegpéldány mindazonáltal a törvényszéki vádbeszéd (accusatio) némely jellegzetességét is magára veszi.

A szöveg a kispárt vezetőkhöz intézett felszólítással folytatódik. A sajtóműfajokra érvényes személyviszonyok miatt ez a felszólítás többes szám harmadik személyben fogalmazódik meg. A távolságtartást és elhatárolódást kifejező harmadik személyű felszólítás négyszeres anaphorikus ismétlése (*Vegyék végre tudomásul...*) visszavonhatatlanságáról és az ellentmondás nem tűréséről, vagyis az üzenetet feladó politikai erő agresszivitásáról árulkodik.

A narrációt a bekezdés tartalmát összegző tételmondat vezeti be: *A magyar demokrácia balszárnya kijelentette, hogy a Kispártot reakciós jobbszárnyával nem hajlandó együttműködni*. Ugyanezt az állítást a felkiáltás eszközével érzelmileg is nyomatékosítja a rákövetkező felkiáltás (exclamatio). A címmel szoros összefüggést mutató fókuszmondat a Kispártot vezetőit az ún. reakciós jobbszárny kizárására

szólítja fel. A fókusz- vagy kulcsmondatot követő dedukció általános érvényű kijelentésként kezeli a követelést, s annak igazságtartalmát az egyes jelenségekre érvényesíti. Tények felsorolásával támasztja alá azt a megállapítást, hogy a kisgazda vezetők felelősek a jobboldal előretöréséért, mert a párton belüli jobbszárny visszaszorítására semmit nem tettek. A felelősségre vonás a monologikus közlésformán belül egyfajta dialogikus jelleg megnyilvánulására ad módot. Szerkezetileg vizsgálva: a szöveg felépítésében a második mondat a megállapítást követő lehetséges kérdés vagy kételkedés elébe megy (*A Kisgazdapárt vezetősége talán megrendszabályozta?*). Ez a megoldás egybevág a kommentár műfajának a monologikus szövegformán belül megjelenő komplex belső struktúrájára vonatkozó azon megállapításokkal, melyek ezt a szerkezeti felépítést megelőlegezett dialogikus formára vezetik vissza (Bucher 1999: 293). A feltett kérdést a szöveg azonnal megválaszolja, vagyis a kérdés szövegbeli funkciója az aktuális politikai helyzet által felvetett kérdéssel kapcsolatos előre gyártott válasz tárlásában (*subiectio*) fogható meg. A módszer azt jelzi, hogy a lap mögött álló politikai erő számára ez az egyetlen érvényes válasz. A kérdés többszöri megismétlése és azonnali megválaszolása didaktikus jellegénél fogva feltehetően fontos szerepet kapott az újságcikk által gerjesztett társadalmi diskurzus létrehozásában. Feladata az olvasóközönség állásfoglalásra készítése, stilisztikai funkciója pedig a szöveg élénkítése volt. Számonkérő hangneme újból a törvényszéki vádbeszéd (*accusatio*) stílusát idézi fel. Ugyanezt a hangnemet viszi tovább a narráció folytatása, amelyben explicit módon első ízben fogalmazódik meg a sajtókampány indítéka, vagyis a Kisgazdapárt 57 %-os választási győzelme.

A a kitérés (*digressio*) a közjóra (*utile*) való hivatkozással támasztja alá a követelés jogosságát: *De az, ami ezeknek az uraknak fájdalmas, az országnak fölöttebb hasznos lenne.* A párhuzamosan szerkesztett tagmondatok egyikének igei állítmánya az ismétlés elkerülése céljából elmarad. A kihagyáson (*detractio*) alapuló elliptikus szerkesztési forma tömören fogalmazza meg azt a vélekedést, amely a kisgazdák jobbszárnyának érdekét az országéval ellentétesnek tételezi fel. A feltevés a politikai ellenfél nemzetből való kizárását implicálja, melyet a Kisgazdapárt negatív értelmű bemutatása támaszt alá. A vádbeszéddel (*accusatio*) felérő bemutatás a kisgazdák választási győzelmét megalapozó gyűjtőpárt-jellegét bírálja, melyet a *mamut*, a *konglomerátum*, illetve a *természetellenes házasság* hasonlata színesít. A felsorolt képek jellemzői ellentétesek a tiszteletre méltó dolgok (*honestum*) tulajdonságaival. Ennek oka a *mamut* esetében annak idejétmúlt voltában, a *konglomerátum* esetében a

differenciálatlan és diffúz jellegben rejlik. A leghatásosabb kétségkívül a természetellenes házasság biológiai eredetű hasonlata, amelyre az élettannal kapcsolatos *paralizál* és *megbénít* igék utalnak vissza a bizonyítás részben. A célkitűzés (propozíció) határozott és egyértelmű választásra szólítja fel a Kisgazdapártot: a parasztság demokratikus pártja akar-e lenni, vagy ragaszkodik gyűjtőpárt voltához. Mivel a szétválasztó szillogizmus akkor igazán hatásos, ha a választás felkínálása mellett a döntési alternatívát is bemutatja, itt ismét egyértelműen megfogalmazódik a reakciós jobbszárny kizárásának a követelése.

Az argumentatio feladata a célkitűzés helyes mivoltának bizonyítása, amelyre elsősorban retorikai és logikai, törvényszéki beszéd esetén más, a retorikán kívül eső eszközökkel állított érvek felsorakoztatásával történik. A Kisgazdapárt tömegpárt-jellege ellenében tíz különféle érvet sorakoztat fel:

1. a FKgP jelen formájában nem országépítő párt, mert eltorlaszolja a demokrácia fejlődését,
2. amikor a paraszti és demokrata része építeni, haladni akar, reakciós, nagytőkés, gentry része dühös ellenzékben van a demokráciával szemben,
3. a Kisgazdapárt jobbszárnya paralizálja, megbénítja magát a Kisgazdapártot és rajta keresztül a kormányzást, az egész demokráciát,
4. az 57%-os többség egyébként is anakronizmus, idejét múlta. Az erőviszonyok az országban érezhetően eltolódtak ...,
5. megállt a középrétegek és az értelmiség jobbra tolódása,
6. amit a Kisgazdapárt a reakciós jobbszárny kizárása vámján elveszítene, azt megnyerné a belső egység révén,
7. a tömegek megmozdulásával segítségére siettünk [ti. a baloldali pártok] a Kisgazdapárt demokratikus elemeinek,
8. a szervezett munkásság segít a parasztságnak kiszabadulni a reakció és a nagytőke hálójából,
9. a baloldali pártok által felállított követelések egyben paraszti követelések is, mert a parasztság érdekeit is szolgálják,
10. A Kisgazdapárt jobboldala az országépítés, a gazdasági talpraállás [!], a demokratikus bel- és külpolitika legfőbb akadályá.

A jól felépített érvrendszer a következő tartalmi tagolást mutatja: Míg az első három érv a FKgP jobbszárnyának feltételezett demokrácia-ellenességén alapul, a negyedik és ötödik az erőviszonyokban azóta bekövetkezett – vagy legalábbis óhajtott – változásra hivatkozik. A hatodik az ellenfelet érzékenyen érintő követelést annak pozitív hatásával próbálja ellentételezni. A hetedik és nyolcadik érv a másik párt belülegyeibe való erőszakos beavatkozást segítségnyújtásnak tünteti fel, s egyben – miként a cikk egésze – annak megosztását célozza. A kilencedik érv fontosságát az előismétléses formájú, három ízben ismétlődő retorikai kérdés (*Érdeke-e a parasztságnak*) jelzi, amely a hasznosság (utilia) elvén alapul, azaz publikumát a nagyobb létbiztonság ígéretével próbálja megnyerni. Mivel a cikk a Kisgazdapártot támogató népes szegény- és középparaszti réteget igyekszik megszólítani, a szövegalkotó az ő szempontjukból vázolja fel a baloldali követelésekből rájuk háramló előnyöket. A retorikus kérdés szövegbeli szerepe a cikk üzenetének előkészítése, melynek folytán az üzenet – korabeli terminussal élve: mondanivaló – szövegválaszként realizálódik (Aczél 2001: 58–59). A retorikus kérdés háromszoros ismétlése a feszültség fokozására épít, amely az azonnali döntést követelő befejezés felszólításában csúcsosodik ki (klimax).

A legutolsó érv a definícióból eredő érvek kategóriájába sorolható. Míg a klasszikus értelemben vett szónoki beszéd a definícióból eredő érveket többnyire a dolog tökéletes voltára, pozitív értelemben alkalmazza, a definíció használata itt a visszájára fordul, és a meghatározás nem azon alapul, amire az adott dolog jó vagy használható, hanem mint egy mindenki számára fontos és tiszteletre méltó dolognak, az ország érdekének kerékkötője jelenik meg. A visszájára fordított, negatív értelmű definíció hitelesíti a kizárás követelésének jogosságát.

A befejezés mindössze két szóból áll: *Dönteni kell!*, s a címmel együtt (*Döntést!*) keretbe foglalja a cikk szövegét. Felszólító formája a sürgős felhívást hangsúlyozza, amelyet a befejezésben megerősít az azonnali cselekvés szükségességére utaló igei rész.

Korábban már megállapítottuk, hogy a közönség, az ítélkező (kritész) funkciójában kétféle szerepkört tölthet be. A jelenre, illetve a jövőre vonatkozó közéleti döntések esetében a tanácskozás résztvevőjeként jelenik meg, míg a múltban történt ügyek vonatkozásában feladata a törvényszéki tárgyalás vádlottja fölötti ítélet meghozatala. A vezércikk műfajának elemzett szövegpéldányában a két funkció elválaszthatatlanul összekapcsolódik. Ez annak köszönhető, hogy a fennálló politikai helyzet értékelésénél nagyobb hangsúlyt kap a politikai ellenfél vétkeinek taglalása.

Míg a vezércikk egy közéleti döntés előkészítését ígéri, az arányok eltolódásával előtérbe lép a szöveg létrehozását meghatározó mögöttes szándék, s ennek az a következménye, hogy a szöveg tanácskozó beszédből ítélethozatalt sürgető politikai vádbeszéddé alakul.

A „Döntést” című vezércikk-szöveg retorikailag megalapozott felépítése meggyőzően alátámasztja azt az előzetes feltételezést, hogy látszólag egyszerű nyelvhasználata dacára a Szabad Nép vezércikkei tudatosan felépített és megszerkesztett szövegek. Mivel a retorikai hagyomány eszköztára alkalmasnak mutatkozott a kiválasztott vezércikk szövegének elemzésére, ennek nyomán az is beigazolódott, hogy egyazon szuperstruktúra egymástól különböző szövegműfajokban is megjelenhet. Elgondolkozva azon, hogy mi teszi ezt lehetővé, a válasz a kommunikációs funkció hasonlóságában lelhető fel. Az ókori piactér tanácskozó beszédéhez hasonlóan a kommentáló sajtóműfajok alapfunkciója szintén az állásfoglalásban és a meggyőzésben körvonalazható, ami a legnyilvánvalóbb módon a politikai újságíráshoz szorosan kötődő vezércikk műfajában nyilvánul meg.

2.4. A harc metaforája

Az 1950-es évek fordulóján a sajtónyelvi retorika legszembetűnőbb eleme a harc képének széles körű, saját fogalmi területén túlmutató alkalmazása. A Szabad Nép 1952-es évfolyamát elemezve Terestyéni Tamás a háborús terminológia széles körű használatát a politikai helyzet feszültséggel teli, kiélezett voltára vezeti vissza, a militáns hangvétel funkcióját ennek megfelelően a feszültség érzékeltetésében és növelésében látja (Terestyéni 1973: 88). Dolgozatában az újságszövegek leggyakrabban előforduló fogalmaiból jelentéssztyályokat képezett, s azok előfordulásának arányait vetette össze. A jelentéssztyályokat hierarchikus sorrendbe rendezve azt állapította meg, hogy a szövegekben jóformán minden más jelentéssztyály a harc fogalma alá rendelhető. (Terestyéni 1973: 91).

Elfogadva az a nézetet, amely szerint a harc fogalma központi szerepet foglal el az 1950-es évek hivatalos nyelvhasználatának terminológiájában, a metaforaelmélet alapján megkíséreltem felvázolni, miként terjesztették ki a harc metaforáját a társadalom életének különböző területeire. A metafora értelmezésével több elmélet foglalkozik, amelyekről Max Black tanulmánya ad áttekintést (Black 1990: 432—47). A helyettesítéselmélet a metaforát szinonimaként fogja fel: olyan jelentés gyanánt, amely szó szerint is megfogalmazható. Az analógiaelmélet szerint a metaforikus szemléletmód a dolgokban lévő hasonlóságot tudatosítja. A kognitív nyelvészet elmélete alapvető kapcsolatot tételez fel a nyelvi jelentés és a világról való fogalomalkotás között, ebből kiindulva az elhalványult metaforák világáról szól, vagyis a metaforában nem csupán díszítőelemet, hanem egyben a fogalmi rendszert strukturáló eszközt lát (Lakoff—Johnson 1980: 56 idézi Jakusné 2002: 442). Ezért különösen fontos, hogy egy társadalom életének bizonyos szakaszában melyek azok a metaforák, amelyek segítenek megérteni az aktuálisan lezajló eseményeket. Az, hogy a politika nyelvhasználatában mely metafora tesz szert a többinél nagyobb jelentőségre, nem természetes kiválasztódás eredménye, hanem a hivatalos diskurzust meghatározó hatalmi viszonyok függvénye, valamely fontosnak tartott probléma tematizálásának eredménye (vö. Gyekiczky 1989: 7). Fokozottan érvényes ez diktatúrák idején, amikor a központi metafora kiemelése a politikavezérelt diskurzus eredménye.

A kognitív felfogás szerint a metafora egy adott fogalmi tartomány, a forrástartomány elemeinek, szerkezetének vagy mindkettőnek rávetítése egy másik

fogalmi területre; vagyis a metaforát alapvetően fogalmi jellegűnek tartja. A metaforikus átvitel mindenkor a közvetlenül érzékelhető tartományról az absztraktra irányul (Lakoff — Turner 1989. idézi Tolcsvai 2005: 65). A szerzőpáros több helyütt hangsúlyozza, hogy saját testünk működése és a fizikai környezettel, valamint más emberekkel való interakciók során teszünk szert azokra a struktúrákra, amelyek lehetővé teszik az érzékelés számára közvetlenül hozzá nem férhető fogalmak megértését. A kognitív metaforaelmélet megalkotói szerint éppen a legmélyebben gyökerező metaforák a lelegevenebbek és leghatékonyabbak, mert gépies használatuk következtében tudattalanok, ezáltal mentális feldolgozásuk nem igényel különösebb erőfeszítést (Lakoff 1989 idézi Fónagy 1989: 142). Mélyen gyökerező metaforák alatt bárki számára jól ismert, alapvető tapasztalatokon nyugvó közös emberi létélményeket kifejező szóképeket értik. Lakoff és Johnson metaforagyűjteménye az élet, a halál és a szerelem mellett a veszélyt, a vadászatot és a háborút is az alapvető metaforák körébe utalja (Lakoff — Johnson 1980. idézi Fónagy 1989: 142). A metaforák teljesítménye többértű: a céltartomány jobb megértését szolgálják, az adott metafora megválasztásával értékelik a céltartományt, s lehetővé teszik, hogy olyan fogalmakat ruházzunk fel szerkezettel, amelyek egyébként semmiféle tagoltsággal nem rendelkeznek. A kognitív metaforaelmélet téziseit összefoglalva valamely metafora jelentőségének időszakos megnövekedését úgy értelmezhetjük, hogy a fogalmi metafora vagy metaforikus kifejezés az adott diskurzusban számos más fogalomra, mint céltartományra rávetül. Hogy melyek ezek a céltartományok, és az átvitel miként történik, azt „A Központi Vezetőség ülése” című írásból vett példák alapján elemzem.

1. *Pártunk Központi Vezetőségének tanácskozása mérföldkövet jelent abban a küzdelemben, amely a munkásosztály, a dolgozó nép hatalmának megszilárdításáért folyik.*

2. *Fel kell vennünk a harcot az ellenség ellen, amelynek — ahogy Gerő elvtárs hangsúlyozta — sikerült új frontot nyitnia a népi demokrácia ellen: a tömeges bér- és normacsálások frontját. Le kell leplezni, el kell távolítani az imperialistáknak, a háborús gyűjtogatóknak az üzemekbe befurakodott ügynökeit, az aktív szociáldemokrata elemeket, a horthysta tisztet és hasonló alakokat, akik a munkafegyelem, a szocialista építés ellen lázítanak.*

3. *Megköveteli a vallásszabadság, hogy ne tűrjük a klerikális reakció sorozatos provokációit a szabad vallásoktatás ellen, megvédjük gyermekeinket a klerikális reakció terrorjával szemben. A klerikális reakció elleni harc nemcsak a magyar püspöki kar reakciós politikája ellen, az apáca- és szerzetesrendeknek az imperialisták háborús uszítását szolgáló aknamunkájával szemben jelent önvédelmi harcot, hanem a protestáns egyházakban fellépő reakciós törekvésekkel szemben is, harcot a zsidó egyházban tapasztalható reakciós cionizmus ellen, harcot a zömében amerikai irányítás alatt álló szekták és szabadkőműves páholyok ellen.*

A kiválasztott példák közös jellemzője, hogy közlendőjük megfogalmazásában a szerzők a harc képével élnek. A harc fogalmát az első példában a *küzdelem* lexémája aktiválja. A második példában már több elem, az *ellenség*, a *harc* és a *front* is erre utal. A harmadik szövegrész szintén több olyan elemet tartalmaz, amelyek a harc koncepciójával hozhatók összefüggésbe: *megvédjük, harc, háborús uszítás, aknamunka, önvédelmi harc*. Johnson és Lakoff nyomán korábban már megállapítottuk, hogy a harc azon alapvető metaforák körébe tartozik, amelyek feldolgozása nem igényel mentális erőfeszítést, vagyis mindenki számára jól érthető és könnyen feldolgozható. A harc domainjének egyik leglényegesebb összetevője, hogy a küzdelem valamilyen szintéren, az adott terület birtoklásáért folyik. Ennek megfelelően struktúrájának leglényegesebb eleme s célja egyben a konkrét vagy szimbolikus tér feletti ellenőrzés jogának megszerzése. A szimbolikus tér az első esetben a politika, a másodikban a termelés irányítása, a harmadikban az oktatás és a hitélet területe. A politika, a termelés és a hitélet a csatatér analógiájára olyan szimbolikus térként jelennek meg, amelyekre — mint céltartományra — vetülnek rá a harc domainjének egyes összetevői. A három céltartomány, a politika, a termelés vagy gazdaságirányítás, valamint a vallás- és közoktatásügy mindegyike olyan elvont entitás, amellyel kapcsolatban az átlagos újságolvasó közvetlen tapasztalattal nem rendelkezik. A velük kapcsolatos tudás szerveződését a harc fogalma közvetíti, s egyben strukturálja számukra. A harc fogalmát a következő kognitív tartományok strukturálják:

HARC

- a szintér: a csatatér/front
- a cél: a szintér feletti hatalom birtoklása
- a negatív cselekvő: az ellenség
- a negatív cselekvőhöz tartozó tevékenység: támadás
- a pozitív cselekvő: védők
- a pozitív cselekvőhöz tartozó tevékenység: védelem

Jakusné Harnos Éva „A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben” címmel a Nyelvőrben megjelent írásában a fogalmi metafora létrejöttét a következőképpen foglalja össze: „A fogalmi metafora úgy jön létre, hogy a két kognitív tartomány vagy reprezentációs tér összetevőit megfeleltetjük egymásnak. A megfeleltetés során a forrástartomány alkotóelemeit rávetítjük a céltartomány azonos ... elemeire. Eközben bizonyos fogalmi összetevők profilálódnak, azaz előtérbe kerülnek.” (Jakusné 2002: 443) A három példa esetében ezért először azt vizsgálom, hogy a harcnak, mint forrástartománynak mely elemei kerülnek előtérbe a három szövegrészben:

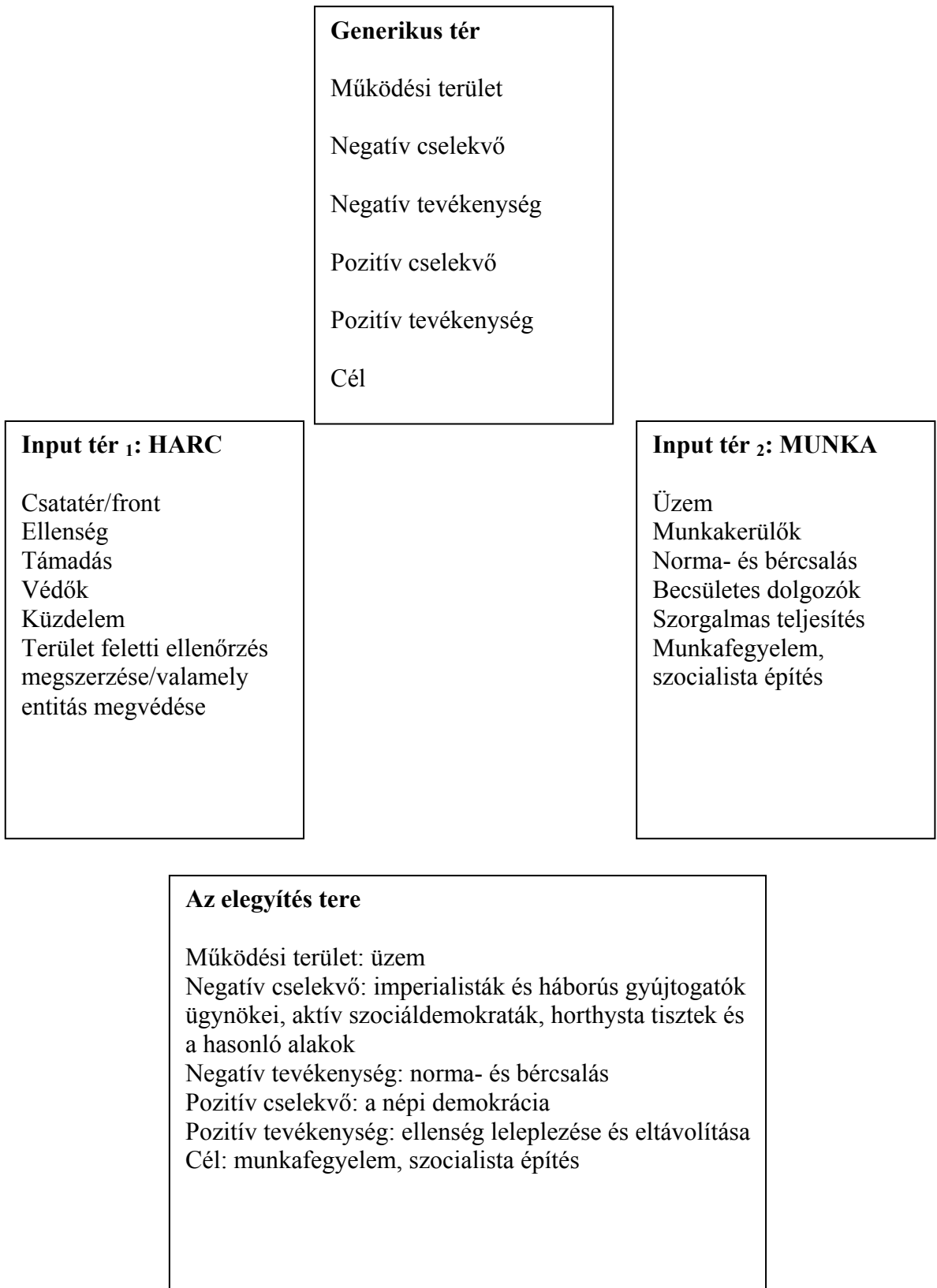
1. Az első mondatban a felsoroltak közül két elem jelenik meg. A legkönnyebben hozzáférhető és legszembeütőbb a *küzdelem*, amely a pozitív cselekvőhöz, ebben az esetben a „mi-csoporthoz” kapcsolódik. A küzdelem tétje *a dolgozó nép hatalmának megszilárdítása*. Explicit formában ugyan nem jelenik meg, de a küzdelem tétje egyértelműen azt implikálja, hogy a szintér a politika. Ebből az olvasónak az a politikára vonatkozó tudása származik, hogy a politika harc.
2. A második példa már a harc metaforájának több összetevőjét explicit módon kifejti. A harc szimbolikus tere itt az ipari termeléshez kapcsolódik, ugyanis az *üzemek* többes számú használata a tényleges helyszín elvontabb értelmezésének irányába mutat. A cél a munkafegyelem, a szocialista építés, tágabban értelmezve a gazdasági élet irányítása. Pontosan kijelöli, hogy mely körben keresendő az ellenség: az *imperialisták*, a *háborús gyűjtogatók üzemekbe befurakodott ügynökei*, az *aktív szociáldemokrata elemek*, a *horthysta tiszték és hasonló alakok*.. Az ellenség támadását ebben az esetben a *norma- és normacsalások* jelentik. Mivel a két fogalom a háborútól látszólag távol esik,

ezért a szövegalkotó a front képével közös főnévi szerkezetbe foglalja őket: *a tömeges bér- és normacsálások frontja*. Az általános forgatókönyvnek megfelelően a pozitív szereplő a többes szám első személyű utalással jelzett „mi-csoport”. A megvédendő entitás a *népi demokrácia*. A védekezés módját az ellenség leleplezésében jelöli meg.

3. A harmadik szövegrész színtere az iskolai hitoktatás révén az oktatás és a hitélet területe. Explicit módon deklarált célja a vallásszabadság biztosítása. Ellenfeleit sajátos módon éppen az adott területen otthonos intézményekben, a történeti és a kiségyházakban jelöli meg: *a klerikális reakció és a magyar püspöki kar, az apáca- és szerzetesrendek, a szekták és a szabadkőműves páholyok*. A „mi-csoportra” a szokott módon, többes szám első személy alkalmazásával utal. A védekezés módját az önvédelmi harcban jelöli meg.

Az elegyítés eredményeként a három céltartomány, a politika, a munka és a vallásoktatás mentális tere hadműveleti területként jelenik meg, amelynek birtoklásáért harcolni kell, s ez a harc mindenkinek kötelessége. Mivel a harc metaforája mindenki számára könnyen megérthető, ezért „kreatív” használata sem okoz nehézséget; bárki képes lesz arra, hogy a mindennapi élet különböző helyzeteiben alkalmazza.

A fogalmi metaforaelméletet által felkínált statikus modellel szemben a kognitív felfogás kidolgozta a metaforák létrejöttének dinamikus modelljét. A vegyítés (blending) elmélete a metaforák működését négy mentális térből álló modell alkalmazásával szemlélteti (Oakly—Coulson 1999: 103 idézi Tolcsvai 2005: 65; Jakusné 2002: 447). A generikus tér tartalmazza azt a fogalmi struktúrát, amely közös a forrás- és a céltartománynak megfeleltethető input térben. A modell negyedik elemében jön létre a két input tartományból származó összetevők vegyítése, a megfeleltetés. Mivel a harc metaforáját legteljesebb mértékben a második példa bontotta ki, ezért az elegyítés teóriája alapján azon mutatom be a metafora létrejöttét.

A sémából jól látható, hogy a harc metaforikus használatának két legfontosabb tényezője a negatív és a pozitív szereplő. Az előbbi a rossz és ártó szándékot, a támadót asszociálja, az utóbbi ellenben valamely pozitív érték elérését vagy megvédését feltételezi. A harc metaforikus használatát bemutató szövegrészek az ellenség körét explicit formában kijelölik, ezzel szemben a pozitív szereplő többnyire csak az utalás szintjén, a többes szám első személyű formák révén van jelen. Van Dijk ezen okból illette az utóbbit a „mi-csoport” megnevezéssel (van Dijk 1988: 71). A szövegeket figyelmesen olvasva ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a *mi* vagy *mieink* csoportjának többféle értelmezése lehetséges.

3. Sajtószövegek személyviszonyai

A Szabad Nép vezércikkeit olvasva az olvasót a bizonytalanság érzése keríti hatalmába, melynek fő oka, hogy nehéz eldönteni, vajon az üzenet címzettjének, netán a szöveg tárgyának tekintsük-e magunkat. A bírósági tárgyalás példájával élve: esküdként vagy vádlottként veszünk-e részt a tárgyaláson. A kettős olvasat lehetőségét a többes szám első személyre, vagyis a „mi-csoportra” utaló nyelvi elemek olyan sokrétű használata teremti meg, amely a referencia vonatkozásában megzavarja a természetes nyelvérzékét. Ezért tűztem ki célul a szövegek személyviszonyainak beható vizsgálatát.

A személydeixis által jelölt problémakör a nyelvészeti pragmatika tárgykörében vizsgálandó jelenségek közé tartozik. A deixis terminus eredetileg a megnyilatkozás körülményeinek külső aspektusait kódolja (Tátrai 2000: 227-8). A deiktikus jelenségek közül a személydeixis rámutat a megnyilatkozás résztvevőire, egyben jelzi a beszédhelyzetben aktuálisan betöltött szerepüket. A személydeixis elemzése dolgozta ki a szociális deixis fogalmát, amely a diskurzus résztvevői közötti társadalmi kapcsolatok és különbségek kódolásával foglalkozik (Yule 1996: 10—1). A deiktikus, azon belül a személyre utaló nyelvi elemek szerveződésének pragmatikai vizsgálata a diskurzusban résztvevők szerepeinek megállapításában segít. A deiktikus kifejezéseket egy deiktikus centrumhoz viszonyítva, meghatározott tájékozódási központot feltételezve értelmezzük (Bühler 1934. idézi Tátrai 2000: 228; Levinson 1992: 54—5). Az általános kommunikációelméleti modell szerint: ha valaki a beszédesemény részesévé válik, az első vagy a második személy utal rá. Tátrai megfogalmazásában: „az „én” referenciája a mindenkori feladó, a „te” referenciája a mindenkori címzett, az „ő” viszont utalhat ... bárkire, aki részese a beszédhelyzetnek, de nem részese a beszédeseménynek, vagyis nem tölti be sem a feladó, sem a címzett szerepét.” (Tátrai 2000: 230) Az üzenet címzettjét eszerint a második személyre való *te*, *ön*, *maga*, *ti* utalások jelölik ki. A címzett így kerül a szövegalkotóval inkluzív helyzetbe, azaz befogadói szerepe ekkor egyértelmű. Az ettől eltérő megoldások ugyanakkor a befogadói szerep bizonytalanságát vetik fel.

A tömegkommunikáció esetében az általános kommunikációelméleti modell korlátozott érvényűnek tekintendő, aminek elsődleges oka a beszélő és a címzett térbeli elszakadása egymástól. A személydeixis szerveződése a média egyes ágaiban eltérő sajátosságokat mutat, amelyet a közvetítő közeg jellemzői határoznak meg. A rádiós műsorszórás esetében a műsorvezető és a hallgató elszakadása pusztán térbeli, ám a közlemény elhangzása és befogadása időben egybeeshet, s ez lehetővé teszi, hogy a műsorvezető közvetlenül és direkt módon forduljon a hallgatóhoz: „Kedves hallgatóim ...” A nyomtatott sajtó esetében azonban a szövegtípus és a befogadás a sokszorosítás jellegéből adódóan nemcsak térben, de időben is óhatatlanul szétválik. A modern kori sajtó hagyománya ezért mellőzi az olvasóhoz való személyes odafordulást, helyette az olvasóközönséget homogén tömeg gyanánt kezeli. Mindez a második személyre utaló nyelvi elemek elkerülését, s az indirekt címzés egyéb stratégiáinak alkalmazását implikálja (Fowler 2001: 1699). Van Dijk ezzel kapcsolatban a sajtóhír szövegtípusának általános korlátairól szól: „Az írott szövegtípusoknak megfelelően tekintetbe kell venni a monologikus és a nyomtatott szövegtípusok általános jellemzőit. Az olvasó mint kommunikációs partner csak indirekt és implicit módon jelenik meg a hírek diskurzusában. Még csak meg sem szólítják, mint egy kézirat vagy szövegeknyv esetében. A hírekben nincsen «te», kivéve az idézeteket és a szerkesztőségi közleményeket. A beszédaktusnak mint ígéretnek, fenyegetésnek vagy vádaskodásnak nincsen címzettje. Amennyiben mégis előfordul, a címzettek harmadik személyű szereplők. Ennél fogva stilisztikailag előre látható a rendszerint implicit olvasótól való távolságtartás.” (Van Dijk 1988: 74) Mindazonáltal a második személyű alakok kiküszöbölése nem kizárólag a médianyelv sajátja, hiszen a nyelvi tiszteletadás magázó formái a második személy fogalmát formailag szintén egy másik személyben, nevezetesen a harmadikban jelenítik meg (Kiss 2002: 271).

A magyar sajtó történetében visszatekintve azt tapasztaljuk, hogy legkorábbi magyar nyelvű lapunk, a Magyar Hírmondó (1780-1788) még közvetlenül az olvasóhoz fordult: „Mínthogy ez esztendőnek vége már közelget; *tudtokra kívántuk adni az Ujságokat kedvellő Uraságoknak s Asszonyságoknak*, hogy a Magyar Hírmondót a jövő esztendőben is azon módon (a menyinyibe az írón áll jobban is) valamint eddég, folytatni akarjuk.” (Magyar Hírmondó 1781. nov. 14.: 720) Az olvasó megszólításában a szerkesztő Rát Mátyás a magázó formákhoz hasonló megoldást alkalmazott; a többes szám második személyű tartalom kifejezése mellett többes szám harmadik személyre utaló nyelvi formát használt: „*Akiknek tehát tetszeni fog, kérjük szeretettel, ne sajnálják*

magokat idejénn jelenteni.” (Magyar Hírmondó 1781. nov. 14.: 720) A publikum megszólításában az egy évtizeddel később, azonos címmel, ám Pozsony helyett Bécsben megjelenő Magyar Hírmondó hasonló megoldással élt a publikum megszólításában: „*Küldjük a régi Előfizető Urak számára az u u [!] árkust az Ország Gyűlése Históriajához tartozó Aktákból, az új Előfizető Uraknak pedig kedveskedünk azon emlékeztető pénzek képeikkel, mellyeket a' Nápolyi Felségek meg tisztelésére veretett Magyar Ország.*” (Magyar Hírmondó 1792. jan. 6.: 16) Arra, hogy a magyar sajtó nyelvében mikor és hogyan szilárdult meg a két pillérre, vagyis a többes szám első és harmadik személyre támaszkodó személydeixis-rendszer, csakis a publicisztikai szövegfajták történeti vizsgálata deríthet fényt, ám ez a jelen dolgozat kereteit meghaladja. A magyar nyelvű sajtó korai időszakából származó két idézet nem tekinthető teljes mértékben releváns példának, mivel nem vezércikkből, még csak nem is a kommentár valamely más válfajából származnak. Az 1780-1790-es évek ugyanis az úgynevezett referáló sajtó korához tartoznak, amikor a cenzúrendeletek következtében a sajtó a politikai élet küzdelmeibe még nem kapcsolódhatott nyíltan bele: „Ez kizárólag a hírek puszta felsorolásából, „referálásából” állt, a hírekhez nem volt szabad megjegyzéseket, kommentárokat fűzni.” (Kókay 1981: 13) Ez azt jelenti, hogy a kommentár jellegű szövegfajták hiányoznak a korszak sajtójából.

A modern kori tömegsajtó azon sajátossága, mellyel az olvasó közvetlen megszólítását elkerüli, oly mértékben elfogadott és általános érvényűnek tekinthető, hogy az attól való eltérés, vagyis az olvasó direkt és közvetlen megszólítása a politikai hisztériakeltés szándékával ér fel, amellyel a politikailag szélsőséges sajtótermékek is csak kivételes esetekben élnek (Fowler 2001: 1699-1700). A sajtókommunikációt a második személy elmaradása okán olykor a 'nem valódi' kommunikáció jelzőjével is illetik. A 'nem valódi' jelző ebben az esetben nem pejoratív minősítés, hanem a tömegkommunikáció egyes ágainak az általános és mindennapi kommunikációs modelltől való funkcionális eltérését jelöli (Bucher 1999: 218). A mindennapi kommunikációs modelltől való eltérés okai a tömegsajtó esetében a következőkben foglalhatók össze:

1. A sajtóorgánumok intézményi jellege, melynek következtében a közzétett írás nem egyes személyek magánvéleményeként jelenik meg, hanem a lap szerkesztőségének, valamint a lapkiadó mögött álló szervezet vagy politikai erő állásfoglalásaként értelmezhető. A szerzőség kollektív jellegét hangsúlyozza a szépirodalmi elbeszélések elméletből kölcsönzött „implicit szerzők” többes számban használt terminusa (Pietilä 1992: 43 idézi: Bucher 1999: 216). Az újságírás mindennapi gyakorlatában ez a jelenség a cikk aláírásának elmaradásában, és a többes szám első személyre utaló deiktikus elemek alkalmazásában nyilvánul meg. A korai sajtószövegek még egyértelművé teszik az intézményi jelleg és a személydeixis-rendszer között fennálló kapcsolatot. A Magyar Hírmondó korábban már idézett számában található — téves halálozási hírrel kapcsolatos — helyreigazítás szövegében a szerkesztő tévedését még egyes szám első személyben menti: „Szükség itt, minek előtte ezen levelet végezném, egygy minap ejtett hibát illendőképpen megigazítanom. A 85dik Levélnek 3dik száma alatt meg-írt szepesi Káptalanbéli Tiszt-változás — nem való; a minthogy az ott hólnak iratott 4dik Kánonok, Czerneki Dersőfi János Apát-Úr-is még él, s az hitelesen tudósító Szepesi Jó-akaróval én-is szívesen kívánom, hogy még sokáig éljen. Akár honnan származott légyen külömben az a helytelen hírlelés, elég az én mentségemre, hogy én azt sem magamtól, sem írásbéli tudósításból nem vettem, hanem ez Hazában nyomtattatott Ujság-levelekből írtam.” (Magyar Hírmondó 1781. nov. 14.: 711-712)
2. Mivel az újságcikk közzététele a társadalmi méretű nyilvános diskurzus körébe sorolható, a feladóhoz hasonlóan a közlemény címzettje sem szűkíthető le egyetlen személyre. Ez korántsem jelenti azt, hogy a címzés teljes egészében „vakon” történik, hiszen az implicit nyelvi elemek más szövegtípusokhoz hasonlóan itt is kirajzolják a lehetséges és kívánatos olvasóközönség körvonalait. Országos napilap esetében az olvasótábor többnyire a hasonló politikai vagy ideológiai beállítódással jellemezhető (vö. van Dijk 1988: 75). A beszédpartnerre orientált szóval kapcsolatban Bahtyin a szerző(k) belső világában „stabilizálódott társadalmi hallgatóságról” szól, (Bahtyin 1986: 244–5), ami megfeleltethető az elbeszéléseleméletben használt „ideális, virtuális vagy metaolvasó” fogalmának (Eco 1995: 26). Az Eco által feltételezett mintaolvasó profiljának kirajzolását a szövegben kódolt utasítások teszik

lehetővé, az ideális olvasó képe a szöveg lineáris kibontakozása során a nyelvi jelzésekből áll össze.

3. A köznapi és a tömegkommunikációs modell harmadik, és funkcionális szempontból igen lényeges különbsége, hogy az utóbbiban hiányzik a visszacsatolás lehetősége, ennek következtében a kommunikáció egyirányúvá válik, szerepcserére nincsen mód. (Ezzel kapcsolatban felmerülhet az olvasói levelek és a hallgatói vagy nézői telefonok értelmezésének kérdése, ám véleményem szerint ezek esetleges és alkalmi jellege nem teremti meg a mindennapi diskurzus során megszokott szerepváltás lehetőségét.)

3.1. A többes szám első személyű deixis jelentésszerkezete

A vezércikk szövegtípusáról szólván korábban már szó esett annak intézményi jellegéről. A lap szerkesztőségének és a lap mögött álló politikai erők nézőpontjának érvényesítése a többes szám első személyre utaló deiktikus elemek alkalmazása révén valósul meg. A többes szám első személyű deixis témakörének vizsgálata a 20. század második felének politikai és bürokratikus nyelvhasználatában nem újkeletű. A hazai szakirodalomban az 1960/70-es években egyre többen feligyeltek a többes szám első személyre utaló nyelvi elemek sokszor indokolatlan használatára. A bürokrácia nyelvhasználatának ez a jellegzetessége a korabeli nyelvészek figyelmét is felkeltette. Mindez oda vezetett, hogy utóbb a *mi* személyes névmást a „felelőtlenség névmásaként” kezdték emlegetni. Rác Endre 1976-ban írott tanulmányában személytelenségbe burkoló többes szám első személyű igealakokról szólt (Rác 1976: 48-49), Péter Mihály „felelősségelhárító” többesnek nevezte ezt a jelenséget (Péter 1991: 117). A jelenség kommunikációelméleti hátterű magyarázatával szolgált Dániel Ágnes „Én vagyok én, te vagy te – de ki az a «mi»? címmel 1979-ben, a Nyelvőr hasábjain megjelent dolgozata (Dániel 1979: 19—27). A szerző itt az 1976. évi közművelődési törvényről elhangzott beszéd, azaz egy politikai szöveg többes szám első személyű birtokos személyjeles főneveit vette górcső alá. A tanulmány igen nagy erénye, hogy a szöveget elemezve rámutat: a többes szám első személyre utaló deiktikus elemek egyazon szövegvilág különböző alanyaira utalnak, amit azzal magyaráz, hogy a különböző közléshelyzetek kifejezésére szolgáló többes szám első személyű alak hol az egyik, hol pedig a másik beszédpartner kódjába épül be.

A beszédhelyzet résztvevői szempontjából modellezve:

a) a feladó szempontjából: ÉN (a feladó) + MÉG VALAKI(K)

b) a címzett szemszögéből:

→ + ÉN (a címzett) + MÉG VALAKI(K)

(a feladó) → + ÉN (a címzett)

→ + MÉG VALAKI(K)

(Dániel 1979: 22)

A három személy lehetséges részvételét a beszédeseményben Quirk és munkatársai az alábbi táblázatban hasonló értelemben összegezték (Quirk 1985: 340 idézi: Mora 1994: 33):

1. személy	+ beszélő	+/- hallgató	+/- valaki
2. személy	- beszélő	+ hallgató	+/- valaki
3. személy	- beszélő	- hallgató	+ valaki

Dániel Ágnes 1979-ben írott dolgozatának eredményeit alapul véve, s a nyelvtudományban azóta bekövetkezett paradigmaváltás talaján állva úgy döntöttem, hogy immáron szélesebb pragmatikai keretbe ágyazva értelmezem újra a szocialista kor hivatalos nyelvhasználatának ezt a sokat vitatott sajátosságát.

A személydeixis elsősorban a személyre utaló névmási formák révén valósul meg, vagyis alapvetően névmási jellegű. Míg az *én* és a *te* személyes névmások jelentése a konkrét szituációból következik, ezzel szemben a harmadik személyű névmás referenciáját a konkrét szituáció és a kontextus egyaránt meghatározhatja (Kugler — Laczkó 2003: 158—9). Értelmezésüket az utóbbi esetben a szövegvilág valamely másik eleme, az antecedens vagy a posztedens teszi lehetővé (Tolcsvai 2001: 169—170). A kontextusfüggő forikus (ana- és kataforikus) referencia lehetősége azonban nem kizárólag a 3. személy sajátja, hiszen a 3. személy azt a névmási rendszer más, összetett jelentésszerkezetű személyébe, így a többes szám első személybe magával viheti (Laczkó 2001: 78—88). Ennek oka a többes szám első személy kettős jelentésszerkezete, amely a második és a harmadik személlyel való kiegészítést egyaránt megengedi.

A mi személyes névmás jelentésszerkezete:

$mi = \acute{e}n + x_m$, ahol $\acute{e}n$: állandó, x_m : változó

(x_m lehet: $n \cdot te$; $n \cdot \acute{o}$; $n \cdot te + n \cdot \acute{o}$; ahol n nagyobb vagy egyenlő 1)

Az inkluzív többes szám a beszélőt és a kommunikációs partnert, esetlegesen más, további személyt tartalmazhat:

inkluzív többes: $mi_{inkl} = \text{én} + \text{te} (+ \text{ő/ők})$

Az exkluzív többes számba ugyanakkor nem értjük bele a kommunikációs partnert:

exkluzív többes: $mi_{exk} = \text{én} + \text{ő/ők}$

(Kugler—Laczkó 2003: 159)

Ezáltal a többes szám első személy esetében is létrejön a szövegből való kimutatás mellett a szövegvilág valamely entitására való utalás lehetősége. Laczkó Krisztina a Magyar Nyelvőrben megjelent tanulmányában tárgyalja a többes számú személydeixiseknek ezt a hasonló egyes számú személydeixistől eltérő szövegtani sajátosságát: „Az egyes szám első és második személyű személyes névmások kizárólag a deixis elvén működnek, a többes szám első és második személyűek szintén mindig deitikusak, hiszen kötelezően tartalmazzák az egyes szám első és második személyt, de ezen túlmenően már rendelkezhetnek forikus referenciával is, ha tartalmazzák a harmadik személyt, tehát például $mi = \text{én} + \text{ő}$, s a beleértendő ő névmásnak a szövegben ante- vagy postcedense van.” (Laczkó 2001: 103) Tanulmányának második részében a kontextusfüggő forikus referencia működését a harmadik személyű személyes, a mutató, a visszaható és a kölcsönös névmásokon vizsgálja (Laczkó 132: 78-88).

Ily módon a többes szám első személyre is érvényes az a harmadik személyű névmásfajtákkal kapcsolatos megállapítás, amely szerint kétféle jelentéstani viszonyba kerülhetnek más megnevező kifejezésekkel. Amennyiben megnevezettjük történetesen egybeesik valamely másik főnévi kifejezés NP megnevezettjével, az a koreferens olvasat lehetőségét teremti meg (É. Kiss—Siptár—Kiefer 1998: 180–1). A névmások szerepét az anaforikus referencia létrejöttét Yule az alábbi példával világítja meg:

Peel an *onion* and sclice *it*. [Hámozz meg egy hagymát és szeleteld fel.]

Drpo the sclices into hot oil. [Dobd a szeleteket forró olajba.]

A két példamondat azt mutatja, hogy az egyes szám harmadik személyű semleges névmás *it* anaforikus használatának lehetőségét az előző mondatban szereplő entitás *onion* főnévi szintű megnevezése teszi lehetővé (Yule 1996: 23).

A nyelvileg jól formált szöveg fogalma ugyanakkor ennek ellenkezőjét is megengedi: a harmadik személyű névmás megnevezettje különbözhet a másik főnévi kifejezés által utalt entitásától, ebben az esetben a diszreferencia jelensége lép fel (É. Kiss– Siptár–Kiefer 1998: 180–1).

A többes szám első személyű utalások esetében az inkluzív és az exkluzív forma grammatikai azonossága magában hordja a diszreferencia létrejöttének lehetőségét. Meg kell említeni ezzel kapcsolatban, hogy bizonyos nyelvek a grammatika szintjén is különbséget tesznek az inkluzív és az exkluzív *mi* használata között. Így például a fiji nyelv a kirekesztő többes szám első személy jelölésére a '*keimami*', míg a bennfoglaló többes szám első személy jelölésére a '*keda*' formát használja (Yule 1996 :12). Ahol a distinkció megtétele nem következik be, vagyis az ismert nyelvek többségében, ott a kétértelműség fennáll, és más finom nyelvi eszközök segítik a szöveg címzettjét annak eldöntésében, hogy ő maga a csoport tagjának számít-e, akire – mint címzettre - vonatkoznak a szabályok, avagy olyan kívülálló, akire – mivel nem a szöveg címzettje – azok nem alkalmazhatók (Yule 1996: 12). A többes szám első személy hagyományosan frekvenciált magyar nyelvi használata, összetett jelentésszerkezete, valamint az exoforikus és az endoforikus utalás lehetősége alátámasztja a kortárs nyelvészek azon megállapítását, hogy a többes szám első személyű utalás a szövegértelmezés különböző lehetőségeit teremti meg.

3.2. A többes szám első személyű utalás lehetőségei a magyar nyelvben

A vizsgálat során Dániel Ágnes módszerétől annyiban tértem el, hogy míg ő elemzését egyetlen szófajra, a birtokos személyjeles főnevekre korlátozta, addig jómagam minden többes szám első személyű deixisre utaló elemet, így az igéket, a névmási rendszer ragozott és inflexiós elemeit, valamint a személyjeles számneveket is figyelembe vettem: „A személydeixissel kapcsolatban eddig csak a személyes névmásokról beszéltünk, pedig a résztvevői szerepekre történő utalásnak lehetnek más grammatikai eszközei is. Az angollal (3a) ellentétben, de a latinhoz (3b) hasonlóan a magyar nyelvben (3c) nem kötelező mindig kitenni az első és második személyű névmásokat az igeragozási paradigma első és második személyű ragjai — amelyek eredetüket tekintve egyébiránt a személyes névmásokból alakultak ki — személyre, a beszédesemény résztvevőire utaló deiktikus nyelvi elemként funkcionálnak:

(3a) I hate the common herd.

(3b) Odi profanum vulgus.

(3c) Gyűlölöm a közönséges embertömeget.

A beszédshituáció, s ezen belül a beszédesemény résztvevőire való rámutatásnak tehát nem csak egyetlen grammatikai lehetősége van: más nyelvekhez hasonlóan a magyarban a személyes névmások, illetve azok ragozott alakjai mellett a személydeixis az igealakokban morfológiailag is kifejeződhet.” (Tátrai 2000: 231) Laczkó ugyanezt állapítja meg a birtokos névmásokkal kapcsolatban: „... a személyes névmások referenciája jellemző a birtokosokra is, természetesen azzal a további sajátossággal, hogy az *-é* jel is rendelkezik saját, a névmásokhoz hasonló forikus referenciával, s ez elsősorban a kontextusfüggő forikus referenciára hasonlít.” (Laczkó 2001: 106)

Arra vonatkozóan, hogy a többes szám első személyű deixis jelölésében a nyelvi rendszer mely elemeit kell figyelembe venni, állítottam össze az alábbi áttekintést, mely a 2003-ban megjelent Magyar grammatika névmásokról szóló fejezete alapján készült (Kugler—Laczkó 2003: 152–160).

1. Személyes névmás: *Mi* megyünk el.

2. Birtokos névmás: Ez a *mi* kutyánk. Ha a névmás állítmányi pozícióba kerül, úgy a kopula az ige grammatikai kategóriáival egészíti ki. Ez a kutya a *miénk* (Kugler — Laczkó 2003: 154).

3. Visszaható névmás: Megdicsértük *magunk*.

4. A személyes névmás nyomatékosított alakja, amely formailag a visszaható névmással egybeesik: *Magunk* megyünk. Továbbá: *Jomagunk* intéztünk mindent. *Önmagunknak* tartozunk vele.

5. A *maga* személyes névmás felveheti a –fajta, -forma, -féle képzőszerű utótagokat:

pl. *magunkfajta*, *magunkforma*, *magunkféle*

6. Inflexiós kategóriák megjelenése a személyes névmáson: rendhagyó módon létrejött főnévi jeles, ragos szóalakok (szuppletív, alakkiegészüléssel alakok). A határozós esetek felépítésében ragmorféma + személyrag, illetve névutó + személyrag tömbösödése figyelhető meg (Kugler — Laczkó 2003: 161). Az elsődleges személyes névmásokon a fontosabb határozós eseteket bemutatva:

Tárgyeset (Accusativus)	<i>minket/bennünket</i>
Részeseset (Dativus)	<i>nekünk</i>
Inessivus	<i>bennünk</i>
Illativus	<i>belénk</i>
Elativus	<i>belőlünk</i>
Adessivus	<i>nálunk</i>
Comitativus	<i>velünk</i>
Causalis	<i>értünk</i>

7. A vonatkozó, a kérdő, a határozatlan és az általános névmás felveheti a többes szám első személyre utaló személyragot, s kiegészülhet a tárgy jelével, illetve a határozói ragokkal. A határozói eseteket csak néhány fontosabb példával illusztrálva:

	Alanyeset	Tárgyeset	Részeseset	Adessivus
Vonatkozó	<i>amelyikünk</i>	<i>amelyikünket</i>	<i>amelyikünknek</i>	<i>amelyikünknel</i>
Kérdő	<i>melyikünk</i>	<i>melyikünket</i>	<i>melyikünknek</i>	<i>melyikünknel</i>
Határozatlan	<i>valamennyiünk</i>	<i>valamennyiünket</i>	<i>valamennyiünknek</i>	<i>valamennyiünknel</i>
Általános	<i>bármelyikünk</i>	<i>bármelyikünket</i>	<i>bármelyikünknek</i>	<i>bármelyikünknel</i>

8. Személyjelet tartalmazó főnévi értékű számnevek:

pl. *Kettőnknek* szóltak. *Háromukat* hívtak.

9. Személyjelet tartalmazó főnévi értékű melléknevek:

Ez a könyv a *sajátunk*.

10. Igei személyrag alanyi és tárgyas ragozású formái a különböző temporális és modális aspektusok kifejezésével:

Alanyi ragozás esetén:

Múlt	Jelen	Jövő
<i>Néztünk</i> valamit.	<i>Megnéztünk</i> egy filmet.	Valamit meg <i>fogunk</i> nézni.
	<i>Nézzünk</i> meg valamit.	
<i>Néztünk</i> volna.	<i>Megnéznénk</i> egy filmet.	

Tárgyas ragozás esetén:

<i>Megnéztük.</i>	<i>Megnézzük</i> a filmet.	Meg <i>fogjuk</i> nézni.
	<i>Nézzük</i> meg a filmet.	
<i>Megnéztük</i> volna.	<i>Megnéznénk</i> a filmet.	

11. Birtokos személyjel: Ugat a *kutyánk*.

Az elemzés a szöveg mikroszintjéhez tartozó mindazon nyelvtani formát számba veszi, amely a többes szám első személy jelölőjeként szóba jöhet.

Dániel Ágnes idézett tanulmányának megállapítása szerint a többes szám első személy közkeletű használatát a magyar nyelv azon sajátossága alapozza meg, hogy az általános alanyt nyelvünk gyakorta a többes szám első személyű igealakokkal fejezi ki (vö. Dániel 1979: 24). Az elemzés megkezdése előtt érdemes áttekinteni, hogy milyen beszédhelyzetekben és milyen értelemben szokott sor kerülni a többes szám első személy használatára. Ahol megfelelő példát találtam, ott a később elemezni kívánt szövegekkel egykorú újságnyelvi példákkal is bemutatom a többes szám első személy használatának körét. Az újságnyelvi példák a Független Kisgazda- Földmunkás- és Polgári Párt lapjának, a Kis Újságnak az 1946-os évi vezércikkeiből származnak:

1. Ha az általános alanyt többes szám első személyű alakkal fejezzük ki, az a normatív előírás igényét érvényesíti:

A személyneveket nagybetűvel írjuk.

2. Az általános alannyal szemantikailag szoros összefüggésbe hozható, amikor valaki az egész emberiség nevében beszél. A forma használata az indítványozás, a kezdeményezés gesztusát rejti magában::

*„Mi dolgunk a világon? Küzdeni
Erőnk szerint a legnemesbékért!”*

Vörösmarty: Gondolatok a könyvtárban

Újságnyelvi példával bemutatva:

„Ugyanakkor a jól megszervezett segélyakciókban az emberi szolidaritás és jóindulat megnyilvánulását is láthatjuk.”

Balla Antal: Az évfordulón Kis Újság 1946.05.09. címloldal

3. Ennél szűkebb hatósugarú az ún. királyi vagy fejedelmi többes, amikor a király népe képviselőjében szól:

„Mi, akikre az a feladat hárul, hogy az egyesek érdekeit mérlegeljük és az érdekhez méltó dolgokkal viszonzjuk ... „

IV. László nemesítő levele (MOL 1961: 2980)

4. Az utóbbi esettel összefüggésben említendő meg a historiográfia azon gyakorlata, amely a történetírásban a történetíró önnön nemzetével kapcsolatban megengedi a többes szám első használatát. Irodalmi példával élve:

„Őseinket felhozád Kárpát szent bércére”

Kölcsey: Himnusz

Szónoki beszéd esetén ugyanezt eredményezi a szónok azonosulása nemzetével:

*„A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!”*

Petőfi: Nemzeti dal

Későbbi is gyakori forma, amikor valamely írásmű, például sajtószöveg szerzője a magyarság, a nemzet képviselőjében többes szám első személyű formát használ:

„A magyarság illúzióit elsodorta az ár és a józanság ült az ábrándok helyére. Nem táplálunk vérmes reményeket, de a nemzet létét biztosító minimumról sem mondunk le.”

Balla Antal: Az évfordulón. Kis Újság 1946.05.09. címloldal

5. Kifejezhető vele a kortársak a generációs összetartozása:

„Nemzedékek átka zúdulhat a fejünkre, ha nem követünk el minden tőlünk telhetőt a legjobb béke megkötésére, amely lehetséges a mai helyzetben, a mai politikai adottságok és lehetőségek között.”

Balla Antal: Az évfordulón. Kis Újság 1946.05.09. címlap

6. A beszélőnek valamely szűkebb körű osztályhoz, réteghez, csoporthoz vagy másmilyen közösséghez tartozására utal:

*„Papok, katonák, polgárok után,
így lettünk végre mi hű
meghallói a törvényeknek.”*

József Attila: A város peremén

Párt képviselőtében:

„Semmiféle türelmetlenség nem él bennünk azokkal szemben, akik nem nálunk, hanem más pártban keresik politikai érvényesülésüket, vagy politikai céljaik szolgálatát, bár természetesen szívesebben látunk minden parasztot nálunk, mint másutt.”

Kovács Béla: parasztegység, vagy széthullott parasztság?

Kis Újság 1946.04.07. címlap

7. Tudományos igénnyel írott írásművek esetében korábbi korok tudományos stílusának hagyománya a személyesség kerülése, amely egyben alkalmat ad arra, hogy a szerző bevonja az olvasót gondolatmenetébe:

„Ezt a kérdést tesszük fel akkor, ha a szöveg fogalmába sorolható nyelvi formákat keresve elválasztjuk a szövegnek nem minősíthető formációktól: a nem szövegektől.”

Szikszaíné 1999: 39

Újságnyelvi példán bemutatva:

„Ezt így kell tudomásul vennünk, mást nem tehetünk, mert fejlődő magyar lelkeket, a magyar jövődőt nem bízhatjuk másra, mint nevelőkre.”

Simándi Béla: A nevelőkért Kis Újság 1946.05.08. címlap

8. Ún. „doktorbácsis stílus”: Az egyes szám második személy helyébe lépve az együttérzés kifejezésének eszköze (vö. Péter 1991: 117)

„Hogy érezzük magunkat?”

A tanári gyakorlatban is gyakran előforduló forma, amellyel a tanár bevonja a tanulókat a munka menetébe:

Most leírjuk le a táblán szereplő mondatot.

9. Igék esetében a paradigmasor ezen modálisan árnyalt tagja a többes szám második személy helyébe lépve udvarias felszólítást is kifejezhet. Ezt az esetet Fónagy grammatikai metaforának nevezte, vagyis jelentésátvitelnek tekintette (Fónagy 1963: 117).

„*Mozogjunk, kérem!*” — mondja a kalauz a még felszálló utasoknak a vonat indulásakor.

10. Noha ritkábban fordul elő, de a magyar nyelvben sem szokatlan jelenség a Quirk által felhozott példa, amikor a többes szám első személyű forma referens elemét valamely harmadik személy adja:

„*Rossz hangulatban vagyunk ma*” – mondja a titkárnő az ajtó előtt álló kollégának kilépve a főnök szobájából (Quirk 1985: 350—1 idézi Mora 2004: 35).

Az 1—9. példában felsorolt eset közös jellemzője az inkluzív használat, mely a szöveg címzettjét is belevonja a többes szám első személy körébe. Az inkluzív forma a szövegalkotó és a címzett közötti szolidaritás kifejezését szolgálja, vagyis a többes szám első személyű *mi* a szolidaritás névmásaként jelenik meg. A szövegalkotó intenciója felől közelítve a jelenséget a szövegszerveződésből kiérezhető a meggyőzés szándéka. A szerző így emeli általános érvényűvé személyes állásfoglalását és/vagy társul hívja az olvasót gondolatai menetébe.

3.3. A *mi* mint a hatalom és a szolidaritás névmása

Politikai beszédek elemzésekor sok szó esik a nyelvi polivalenciáról, mint olyan lehetőségről, amely megengedi, hogy a szöveg feladója játsszon a különböző jelentésekkel (Dieckmann 1969: 67). Számos kitűnő munka született már a szavak, különösen a politikai fogalmak többértelműségével kapcsolatban. Mivel a politikai fogalmakra is érvényes, hogy poliszém jellegük diakronikus fejlődés eredménye, így a témával kapcsolatban megjelent legnagyobb ívű áttekintés kiindulópontjának eleve a történeti szempontot tette meg (Koselleck 1972). A jelentés sokértékűségét azonban nemcsak a szókészlet poliszemiája, hanem a grammatikai rendszer polivenciája is eredményezheti. Mivel ez utóbbi sokkal rejtettebb módon működik, ezért a politikai nyelvhasználat vizsgálata során kevesebb figyelem irányul a nyelvtani rendszerből fakadó poliszémia jelenségeire, holott azok éppen úgy a szándékos vagy véletlen manipuláció eszközei lehetnek. A valóság egy-egy szegmentumához közvetlenül kapcsolódó, könnyen hozzáférhető lexémákkal szemben ugyanis a szavakat szintagmákká és mondatokká szervező grammatikai szerkezetek nehezebben hozzáférhetők a tudat számára (vö. Fónagy 1999: 24). Politikai szövegek esetében ilyen grammatikai eszközként szolgálhat a személydeixis rendszere, amely a politikai diskurzusban aktuálisan résztvevő és az abból kizárni szándékozott csoportokra utal.

Lakoff a politika nyelvéről írott *Talking Power. The Politics of Language in Our Lives* című munkájában nyelv és politika szoros összefüggéséről a következőképpen nyilatkozik: „A nyelv kormányozza a politikát és meghatározza a politikai machináció sikerét. A nyelv a hatalmi viszonyok kezdeményezője és értelmezője. A politika nyelv.” (Lakoff 1990: 13 idézi Mora 2004: 44–45) Az elmúlt néhány évtizedben számos elméleti és gyakorlati megközelítés született a hatalom nyilvánosságában zajló kommunikációs „játékok” vizsgálatára, amelyek sorából nyelvészeti szempontból Brown és Gilman 1960-ban megjelent alapvető jelentőségű tanulmánya emelhető ki, melynek témája a hatalom és a szolidaritás névmásainak vizsgálata. Munkájuk megjelenése óta széles körben elfogadottá vált az a nézet, amely a névmási rendszer elemei közötti választást az aktuálisan értelmezett beszélői és hallgatói szerepekkel hozza összefüggésbe (Brown — Gilman 1975). A névmásválasztás ilyen értelmű vizsgálatát az teszi lehetővé, hogy a főnevektől eltérően a névmásfajták legtöbbször, így a leggyakrabban használt személyes, birtokos és visszaható névmás is különbséget tesz a személyek között, vagyis valamiféle referenciával rendelkezik (Mora 2004: 33). A

személyes névmás politikai diskurzusban betöltött szerepét az jellemzi, hogy mindig politikai töltésű abban az értelemben, hogy magában foglalja a hatalomhoz való viszonyt, és meghatározó szerepet játszik a megjelenésért folyó küzdelemben (Pennycook 1994: 175). A Brown és Gilman által kidolgozott teórián alapuló tanulmányok olyan elméleti keretet képeznek, amelyből kiindulva lehetővé válik, hogy nyomon kövessük a hatalom dimenzióinak nyelvi kódolását. Ezek az elemzések a politikai csoportosulásokra, pártokra és azok képviselőire utaló névmási elemek közötti választást és ezek szövegbeli megoszlását vizsgálják. A névmások megoszlásának elemzésében három fő területre fókuszálnak, amelyek a következők (Maitland — Wilson 1987: 498):

- az önmagukra való utalás, az önmegjelenítés: ahogyan a beszélő/beszélők önnön portréját/portréjukat a téma és a címzettek függvényében megrajzolja/megrajzolják,
- a politikai ellenfél elhelyezése a beszélőhöz viszonyítva, a távolságtartáshoz kapcsolódó pozitív – negatív értékskálával,
- olyan más egyének és csoportok elhelyezése, amelyek kívül esnek a beszélő illetve a címzett szerepkörén, vagyis nem részesei a közlési szituációnak.

A politikai szövegek névmásrendszerének és névmási megoszlásának elemzése a vizsgált területnek megfelelően főként az egyes és többes szám első, valamint a többes szám első és harmadik személy használatának kontrasztív összevetésére koncentrál (Maitland-Wilson 1987: 495-512; Zupnik 1994: 339-383). Míg az egyes és többes szám első személyű utalások összehasonlítása a politikus személyes nézeteiről és az általa képviselt politikai párt vagy intézmény hivatalos álláspontjának nyilvános megjelenítéséről informál, addig a többes szám első és harmadik személy megoszlásában a pártok közötti konfliktus jelenik meg.

A névmáshasználat kutatásának másik kiemelt területét a többes szám első személy referenciaviszonyainak kutatása adja (Maitland-Wilson 1987; Zupnik 1994, Mora 2004). Ennek alapját a többes szám első személyű utalások kettős, inkluzív és exkluzív értelmezésének lehetősége képezi. Az inkluzív használat a szolidaritás és a közösségvállalás szempontját érvényesíti, melyet a politikusok a meghatározott ideológiai paradigmán belüli szolidaritás kifejezésére használnak. Az exkluzív használat révén ugyanakkor az elhatárolódás dimenziója, egyfajta szolid osztályozási rendszer érvényesül (Mora 2004: 46). A *mi* exkluzív használatának legalaposabb magyarázatával

Brown és Levinson munkája szolgál: „Így a *ti* névmás széles körben elterjedt egyes számú címzését kiegészítve ott van a '*mi*' ugyancsak széles körben elterjedt 'Én + a hatalom' értelmet indikáló használata. A királyi többestől eltekintve, amelyet legtöbbször nem tapasztal meg, ott van a kormányzati '*mi*' és az üzleti '*mi*'. Ennek két különböző eredője lehet. Az egyik, hogy a '*mi*' kifejezi a kizárólagos testület, a magas hivatal kísérelését — '*mi*' a hivatalban lévők és az elődök. Ugyanakkor ott van a csoportot jelentő „*mi*” is, melynek gyökerei a fentebb tárgyalt '*ti*' analógiájához hasonlóan arra emlékeztetnek, hogy nem állok egyedül. Az üzleti '*mi*' talán mindkét forrásból megkísérel, hogy hatalmat húzzon.” (Brown—Levinson 1987: 202 idézi Mora 2004: 34) A többes szám első személyű utalások diszkurzív funkciói így két tengely mentén vizsgálhatók: az exkluzív formával kapcsolatban a hatalom és a távolság viszonylata mentén, az inkluzív forma esetében pedig az identitás és a közösségvállalás viszonyában. Ez utóbbival szorosan összefügg a meggyőzés funkciója (Mora 1994: 44). Zupnik magyarázata szerint a többes szám első személyű érvelő funkcióját az a lehetőség alapozza meg, hogy általa különböző beszélői és hallgatói szerepek emelhetők be a kommunikáció folyamatába, illetve zárhatók ki belőle: „... a többes szám első személyű névmások érvelő funkciót tölthetnek be, mivel azzal a képességgel bírnak, hogy csoporttagságot, azonosulást jeleznek; a beszélő általa különböző csoportokat a *mi* személyes névmás terébe tartozókként jelölhet meg, kizárva másokat onnan.” (Zupnik 1994: 340) A politikai beszédek közönsége választhat tehát, hogy magát is belefoglalja-e a referens csoportok körébe. Ha úgy határoz, hogy igen, döntése legalábbis a beszélő perspektívájának tudomásul vételével, vagy túl azon annak átvételével jár. Ez a folyamat beteljesíti a politikai beszéd célját, a hallgató meggyőzését (Zupnik 1994: 340). A politika nyelvhasználatával foglalkozó szerzők ezért tulajdonítanak különös jelentőséget a *mi* személyes névmás használatának. Az elemzés szándéka ilyenkor a többes szám első személyű utalások referenciaterülete és a megnyilatkozó szándéka közötti kapcsolat feltárása, másképpen megfogalmazva: a közösség eszméjének köntösében megjelenő nyelvi manipuláció felfedése (v.ö. Mora 2004: 27). A névmási rendszer által nyújtott manipulációs lehetőséget figyelembe véve nem meglepő, ha a politikusok — élve a névmási rendszer által felkínált lehetőséggel — ezáltal jelzik bizonyos politikai cselekmények elfogadását, vagy éppen ellenkezőleg, a felelősségvállalás hiányát és a távolságtartást. A politikai nyelvhasználatban a névmási rendszer felfedi az ideológiai előítéleteket és részrehajlásokat, erősíti a szolidaritást, megjelöli és azonosítja a támogatókat és az ellenfeleket (Wilson 1990: 76).

Maitland és Wilson vizsgálatukban a birt konzervatív és munkáspárt 1984-es sajtókonferenciájának előre megírt beszédeit elemezték, vagyis olyan szövegtípust választottak, amelynek lexikai és szintaktikai megszerkesztése jól felépítettnek és tudatosnak tekinthető. A Mora féle tanulmány elemzésében úgyszintén a brit parlamentben elhangzott beszédekre hagyatkozott. A Zupnik féle tanulmány a közelkeleti konfliktus, azon belül az arab—izraeli párbeszéd nyomán született szövegekre, első sorban egy palesztin szóvivő beszédeire támaszkodott.

Zupnik megállapítása szerint a politika küzdőtere a résztvevők mentális terébe beemelődve pszichikai térré konvertálódik, s a szereplők távolsága e mentális térben nyelvi kódolást kap, ezért vezethet eredményre a politikai diskurzus nyelvészeti módszerekkel való vizsgálata (Zupnik 1994: 346-347). A névmási rendszer és a távolságtartás stratégiájának összefüggésében a témával foglalkozó szerzők a Rees által kifejlesztett és normatív érvényűnek elfogadott skálából (Rees 1983) indultak ki (Rees 1983 idézi: Maitland-Wilson 1987: 498; Mora 2004: 33):

	→							
0	1	2	3	4	5	6	7	8
I	We	You	One	You	It	She	He	They
		(Direct)		(Indefinite)				

Rees, A. 1983. *Pronouns of Person and Power. A Study of Personal Pronouns in Public Discourse*. The University of Scheffield, Department of Linguistics. Unpublished Master's thesis. Idézi: Maitland-Wilson 1987: 498; Mora 2004: 33

A modell széles körű idézettsége arra utal, hogy a névmások által megjelenített távolság mérése hatékony módszernek tűnik a politikai beszédekben kirajzolódó szerepek azonosítására. Felmerül tehát a kérdés, hogy más nyelvekre mennyiben alkalmazható. A japán nyelvre való adaptálását, valamint az angol és a japán nyelv személyviszonyainak összevetését Akio Kamio a *Journal of Pragmatics* hasábjain olvasható tanulmányában publikálta (1995: 235-264), ami előre vetíti a séma általános pszichológiai érvényességét. Magyar nyelvre való alkalmazásában mindazonáltal figyelemmel kell lennünk a magyar és az angol nyelv eltérésére. Ez a különbség egyfelől a harmadik személyben megjelenő nemek szerinti megkülönböztetést illetve annak hiányát érinti. A

téma szempontjából azonban fontosabb ennél az általános alany kifejezése, amelynek helyére a Rees féle skála a 3-es és 4-es számmal jelölt *One* illetve a meghatározatlan *You* névmásokat helyezi. A magyar nyelv ezzel szemben — amennyiben személyes névmással él — az általános alany funkciójában többnyire a többes szám első, ritkábban a többes szám második személyű névmást használja. A modell segítségével jól leírhatók a nyelvi tiszteletadás magázó formáira. „A magázó formák külön esetet képeznek a magyarban, mivel egyszerre mutatnak közelre és távolra jelezvén a beszélő és a megszólított közötti távolságot.” (Tolcsvai 1999 :157) Vagyis a közvetlen és személyes beszédhelyzet dacára a távolságtartás elve érvényesül, ami a távollévőre utaló harmadik személyű formákban grammatikalizálódik. A névmási rendszer használatában a nyelvspecifikus sajátosságokon túl az egyes beszélők szövegszerkesztésére jellemző egyedi sajátosságok is megjelenhetnek, amelyek az ideológiai és a hiedelemrendszerrel (Maitland-Wilson 1987: 505), valamint a pragmatikai összefüggésekkel hozhatók kapcsolatba (Mora 2004: 45-46).

A politikai beszédek diskurzusanalízise a névmáshasználat elemzésével főként a nyelvi produktum, a szöveg értelmezésére koncentrál. Kiindulópontja a rendszernyelvészet, mindazonáltal a névmási kifejezések referenciájának azonosítása csak a tágran értelmezett kontextus figyelembevételével lehetséges, és nem nélkülözheti a pragmatikai szempont bevonását. Noha a médiaüzenetek értékelésében korábban szokásos tartalomelemzéssel szemben a névmáshasználat vizsgálata alapvetően kvalitatív elemzési módot kínál, az így nyert adatok összevetése és értékelése mindazonáltal a kvantitatív eszközök használatát is megköveteli (v.ö. Zupnik 1994: 340).

4. A történeti pragmatika

A nyelvi fogalmak kisszótára a nyelvészeti pragmatikát a nyelvtudomány azon részeként határozza meg: „amely a nyelvi megnyilatkozásoknak (mondatoknak, szövegrészeknek) és a beszédhelyzeteknek a viszonyát kutatja.” (Kugler – Tolcsvai 2000) Történeti értékű szövegek elemzésekor helyénvalónak tűnik a történeti pragmatika terminus használata, amennyiben nyelv és nyelvhasználat összefüggését történeti kontextusban vizsgálja (Sárosi 2003: 441). Sárosi Zsófia a történeti pragmatika kapcsán olyan komplex megközelítésmódot javasol, melynek nyelvészeti látásmódjában egybeépül a nyelvi működés három dimenziója, a térbeli, az időbeli és a humán dimenzió (Sárosi 2003: 436–7). A magyar szakirodalomban ezzel kapcsolatban megjelent tanulmányok elsősorban elméleti kérdéseket vetnek fel, ám valamennyien egyetértenek abban, hogy a történeti pragmatikai kutatások szövegtani indíttatásúak, ezért középpontjukba bizonyos szövegtípusok és szövegfajták különböző irányú meghatározottságának vizsgálatát kell állítani (Maitz – Molnár 2001: 333-334).

A fenti megállapításnak megfelelően a disszertációban közölt vizsgálat újszerűségét a szemléletmód komplexitásán túl az adja, hogy új szövegfajtát, az államszocializmus korszakának vezércikkét kívánja bevonni a szövegtani elemzések körébe. Az 1940-es évek második, és az 1950-es évek első felének vezércikke az adott kor reprezentáns szövegműfajaként kezelhető, amely – mint a hatalom megragadására, majd megtartására irányuló politikai szándék kifejezője – meghatározta a korszak politikai diskurzusát. Az elemzésben immáron történeti értékkel bíró sajtóanyagra, a Magyar Kommunista Párt hivatalos orgánumának számító Szabad Nép 1946-os évfolyamának egyes tavaszi számaiban, valamint két-két 1950-1951-ben, vagyis a fordulat évét követően megjelent vezércikkre támaszkodtam. Arra vonatkozóan, hogy a szövegek történeti értéke nemcsak dokumentum mivoltukban, hanem nyelvhasználatukban is megmutatkozik, megerősített a *Mai magyar nyelvtörténet* bevezetésének a diakrón szemlélet érvényességét a szinkrónia oldaláról meghatározó azon megállapítása, amely a szinkrón leírás lehetőségét három évtizedben maximálja (Kiss — Pusztai 2003: 13-4).

A szövegek történetiségének felfogásában Szabó Zoltánnak a szépírói stílusokkal kapcsolatban megfogalmazott, ám bármely történeti szövegre érvényes gondolatmenetéből indultam ki: „A szöveg történetiségét egyik megnyilvánulásában kövületként lehet felfogni. Ezen azt értjük, hogy a szövegnek történelmi

meghatározottsága van, ami a külső kontextusba tartozó történelmi feltételekből, körülményekből fakad, ami aztán átalakul, átlényegül, 'interiorizálódik', a szöveg belső kontextusának válik szerves részévé, azaz — ahogy Juliusz Kleiner is véli (idézi Szili 1969, 368) — a történelmi valóság behatol a mű organizmusába. Így aztán érthető, hogy a szöveg bizonyos részletei a szövegalkotás korának történelmi emlékei: kövületei.” (Szabó 1998: 17) Szöveg és történetiség jelentésgeneráló viszonyát taglalva ugyanitt állapítja meg a következőket: „Mindaz ugyanis, ami a történelmi meghatározottságból, a történelmi tények belső kontextussá válásából fakad, túlnő a kövületi jellegén, és a szöveg lényegi tulajdonságává (standardjává), a szövegiség egyik meghatározó jegyévé válik. Ezért állíthatja Haidu (1981: 1-2), hogy az irodalmi művek nem szövegiségük ellenére, hanem éppen szövegiségük következtében történeti minőségűek. Ehhez hasonlóan Valdes (1983: 38) úgy véli, hogy a szöveg lényege a történetisége, mert ha a szöveget megfosztanánk történetiségétől, a jelentésétől fosztanánk meg.” (Szabó 1998: 18)

Történeti értékű szövegekről lévén szó, meg kell említeni a 20. század társadalomtudományának egy átfogó jellemzőjét, az ún. „nyelvi fordulat” névvel jellemzett paradigmaváltást, amely a filozófia területéről kiindulva terjedt át a humán tudományok többi ágára. A nyelvi dimenzió figyelembevétele a források elemzésén alapuló történettudomány esetében kétszeres jelentőséget nyer. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi tapasztalat nyelvileg épül fel, így a kutatás számára is elsősorban a nyelven keresztül ragadható meg (Kisantal-Szeberényi 2003: 413—4). Annak tudatosulása, hogy a nyelv nem tekinthető semleges közvetítő közegnek, a történetiséget is a vizsgálni kívánt szövegek objektívebb értékelésére készíti. Jelen fejezet e nyelvi fordulat jegyében tesz kísérletet nyolc kordokumentum értékű sajtószöveg elemzésére.

4.1.1. Az 1946-os vezércikkek születését meghatározó politikai szándék

Mintavétel céljára a „Felelőtlen beszéd” (1946. február 9.), a „Döntést!” (1946. március 10.), a „Kötelet!” (1946. május 4.) és a „Vonjuk le a tanulságot” (1946. május 5.) című vezércikkeket jelöltem ki. A „Felelőtlen beszéd” c. írás apropóját Sulyok Dezső kisgazdapárti képviselőnek a demokratikus nemzetgyűlésen elmondott beszéde adta. A „Döntést!” c. vezércikk a három baloldali párt és a szakszervezetek által szervezett budapesti tömegtüntetést követően íródott. A „Kötelet!” c. írás a Páter Kiss Szaléz-féle merénylet kikényszerített beismerése nyomán született, a „Vonjuk le a tanulságot” c. cikk pedig az 1947-es párizsi békeszerződés előkészítésével kapcsolatban látott napvilágot. A négy vezércikk mindegyike a Független Kisgazdapárt ellen 1946 tavaszán indított sajtókampány része volt. Az eltérő apropók dacára témájuk azonos; mindegyik a Független Kisgazdapárt elleni kampányhadjárat részét képezte, és a Magyar Kommunista Párt vezette baloldali egyesülés előretörését támogatta. A kiválasztott szövegek így születési körülményeiket, megjelenési helyüket és időpontjukat, műfajukat és szándékukat illetően homogénnek tekinthetők. Az anyag kiválasztását annak reménye motiválta, hogy a történeti források szövegtani analízise nyelvészeti adatokkal fog hozzájárulni a kor történetére vonatkozó tudásunkhoz.

Abból a célból, hogy a szövegek létrehozásának szándékát maradéktalanul megértsük, óhatatlan a történeti körülményekre vonatkozó ismeretek felidézése. Az 1945. novemberében megtartott országgyűlési választásokon a baloldali pártok, így a hegemoniára törekvő Magyar Kommunista Párt nehezen behozható vereséget szenvedtek. Győzelmét követően a Független Kisgazdapárt a választási eredmények alapján kívánta újraosztani a végrehajtó hatalom és az önkormányzatok azon vezető posztjait, amelyeket politikai szempontból a koalíció minden tagja fontosnak ítélt (Gyarmati 1996: 151). A hatalmi pozíciók többségének megszerzéséért indított versengés a Magyar Kommunista Párt orgánumban, a Szabad Népből is hangot kapott, melynek során az MKP a „demokrácia nevében és védelmében” indított sajtókampányt koalíciós partnere, a FKgP ellehetetlenítésére. Mivel a kommunista párt támogatottsága a kisgazdákénál jóval kisebb volt, a tetemes erőfölénnyel bíró koalíciós partner nyílt megtámadása helyett olyan burkolt formát kerestek, amely lehetőséget adott az MKP

szavazótáborán kívül eső potenciális olvasók megszólítására és maguk mellé állítására. Az énmegjelenítésben ennek eszköze a pozitív arculat kialakítása, valamint a szembenálló fél negatív beállítása, ellenséggént való átnevezése volt. Az önmeghatározás direkt eszköze, a fogalmi definíció a csekély támogatottság okán nem lett volna célravezető, ezért olyan indirekt nyelvi eszközhez folyamodtak, amely lehetővé tette a minél szélesebb körű közönség megszólítását. Ez a pragmatikai szándék ölt grammatikai formát a vezércikkek többes szám első személyű utalásaiban.

4.1.2. A többes szám első személyű névmási utalások négy 1946-os Szabad Nép vezércikkben

A második személy elmaradása következtében a politikai nyelvhasználatban a beszéd tárgy mellett különös jelentőséget nyernek a kommunikáló félre vonatkozó információk. Előtérbe kerül a Goffman terminológiájával homlokzatépítésnek (face) nevezett énmegjelenítés és a szövegben érvényesített nézőpont problémája. Mindezek feltárása a kommunikátor személyére vonatkozó nyelvi adatok számbavétele és értékelése révén lehetséges. A kiválasztott négy szövegben a többes szám első személy használatának alábbi példáit találtam:

[I] (1) *Megszoktuk* már ezt a kettős kormánypárti-ellenzéki taktikát a választási harcok idején a Kisgazda Párt részéről.

[I] (2) *Tudjuk*, hogy ez a taktika jó volt parasztfogáshoz ...

[I] (3) A választások alatt nem volt a) állandó és szilárd *kormányunk*, b) állandó és szilárd *nemzetgyűlésünk*.

[I] (4) Sulyok beszéde után nyíltan [!] és világosan kell *feltennünk* a kérdést: vajjon [!] támogatja-e a Kisgazda Párt vezérszónoka a mai magyar demokratikus államberendezést, melynek köztársasági elnöke, miniszterelnöke, házelnöke, parlamenti többsége és egész pénzügyi szervezete az ő pártjának körében van?

[I] (5) Mindenesetre figyelemreméltó, hogy Sulyok támadja a Gazdasági Főtanácsot és a kormány széleskörű intézkedési jogát, amikor minden oldalról elismerik, hogy ha egyáltalán történt is eredményes gazdasági intézkedés, ha nem *fulladtunk* bele az államcsödbe és inflációba, akkor ez éppen a Főtanácsnak és a kormány kivételes megbízatásának volt köszönhető.

[I] (6) Demokratikus harci elszántságot ebből a múltból *merítünk*.

[I] (7) „A Wolff-párt is így kezdte” – kiáltotta *pártunk* egyik képviselője s valóban a beszéd kísértetiesen emlékeztetett 1930-ra.

[I] (8) Lehetséges, hogy ne értenék a tulsó oldalon, hogy amikor kisebbségi magyar *testvéreink* „visszacsatolását” követelik, akkor ez semmi egyebet nem jelenthet a gyakorlatban, mint kitelepítést?

[I] (9) Félő azonban, hogy a halkszavú [!] szónok hangja túlmessze [!] fog elhallatszani és nemcsak a polgárság és a kispolgárság egy részének tapsát fogja learatni, a) hanem *határainkon* túl b) *szomszédaink* növekvő bizalmatlanságát, a békekötés kilátásainak romlását és hárommillió kisebbségi sorsban élő magyar új szenvedését idézi fel.

[I] (10) a) A *magunk* részéről b) nem *elégszünk* meg a kijelentéssel, hogy mindez visszahull azok fejére, akik felidézték.

[I] (11) a) *Megvédjük* a demokratikus kormányzás és b) *népünk* érdekeit az ország határán belül – c) s amennyire *tőlünk* függ – azon kívül is.

[II] (1) Ezek az urak azt hiszik, hogy a Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács hatalmas ellentámadása a budapesti tömegtüntetéssel kiadta az erejét, a vihar most már múltóban van, a hullámok lassan elülnek: le lehet tehát újra ülni a zöld asztal mellé, mintha misem történt volna és folytatni ott, ahol *abbahagytuk*.

- [II] (2) A Kisgazdapárt vezetői között *tudjuk*, sokan így gondolkodnak.
- [II] (3) Komolyan és nyomatékosan *figyelmeztetjük* őket: ne játszanak a tűzzel, ne folytassanak katasztrófpolitikát!
- [II] (4) A reakció ügynökségével nem *szövetkezünk*.
- [II] (5) Hányszor *hallottuk*, hogy a Kisgazdapárt vezetősége Nagy Vince, Vér Imre és a harmadik parlamenti „hős”, Drózdzy Győző kizárására készül.
- [II] (6) Ezt a stratégiai tervet, melynek külpolitikai naivitásáról és korlátoltságáról most nem is *szólunk*, húzza keresztül a demokrácia balszárnyának hatalmas ellentámadása.
- [II] (7) A holtpontra mégis *túl vagyunk*.
- [II] (8) És hogy *túl vagyunk*, a magyar demokratikus erők ellentámadásának, a néptömegek harcának köszönhető.
- [II] (9) Valójában a tömegek megmozdulásával segítségére *siettünk* a Kisgazdapárt demokratikus elemeinek.
- [III] (1) Az utóbbi időben sorozatosan leleplezett fasiszta bünszövetkezetek azt mutatják, hogy a reakció *nálunk* taktikát változtatott: megváltoztatta harci módszerét.
- [III] (2) A merénylettervek, a szabotázsakciók *demokráciánk* politikai és gazdasági konszolidációját akarják késleltetni, esetleg megakadályozni.
- [III] (3) A magyar demokrácia kérlelhetetlenül keményen mondja ki ítéletét nemzeti *katasztrófánk* előidézői: a háborús főbűnösök felett.
- [III] (4) Most látszik, mennyire jogosan *kifogásoltuk*, hogy a Kisgazdapárt elkeni a jobboldali előretörés következtében soraiban beállott válságot.
- [III] (5) a) A Magyar Kommunista Párt s *hisszük*, b) *velünk* együtt a demokrácia többi baloldali pártja is azt várja a Kisgazdapárttól, hogy ne csak [!] ünnepélyes nyilatkozatokban és a már leleplezett merényletek kizárásával hadakozzon c) fiatal *demokráciánk* orvtámadói ellen.
- [IV] (1) *Vonjuk* le a tanulságot
- [IV] (2) Egy pillanatra sem vakított el *bennünket* a moszkvai út sikere.
- [IV] (3) Egy pillanatig sem *hittük*, hogy a magyar demokrácia most már minden erőfeszítés és küzdelem nélkül haladhat tovább a külpolitikai sikerek útján, Magyarország derűsebb békekilátásai felé..
- [IV] (4) a) Világosan *láttuk* és b) lépten-nyomon *hangoztattuk*: c) amit sikerült *elérnünk* a határokon belül és túl élő magyarság érdekében, d) ezt annak *köszönhetjük*, hogy e) kemény és eredményes harcot *vezettünk* a magyar nemzet leggyalázatosabb korszakának bűnösei – a Horthy–Szálasi-rendszer pribékjei ellen; f) kemény és eredményes harcot *vezettünk* ennek a korszaknak ideológiai maradványai ellen is.
- [IV] (5) a) Világosan *láttuk*, hogy első nagy külpolitikai b) *eredményeink* nem ennek a reakcióellenes harcnak fékezésére, c) hanem e harc fokozására tanítanak *bennünket*, mert a magyar szabadság és béke útja csak a szabadság és béke magyar ellenségeinek megsemmisítésén át vezet.
- [IV] (6) a) De *tudtuk* és b) *hirdettük* azt is, hogy a magyar nép és a magyar béke ellenségeinek tábora még mindig erős, még mindig tevékeny és nem riad vissza a legelvetemültebb cselekedetektől sem.
- [IV] (7) Nemcsak Jugoszlávia és más külföldi *barátaink* figyelmeztetése oktat arra, hogy a Kiss Szalézok, Follyk, Bilkey-Pappok kézigránátos, géppisztolyos bandái súlyosan ártanak Magyarország nemzetközi helyzetének.
- [IV] (8) Erre oktat *bennünket* az a hang is, amellyel szlovák oldalról fogadják ezeket a szervezkedéseket.

[IV] (9) A budapesti Sloboda, amelynek sovinszta és fasisztabarát cikkét legutóbb élesen *bíráltuk*, most diadalmas hangon, az első oldalon közli a Folly-féle fasiszta szervezkedés hírért, és az egész esetből tőkét próbál kovácsolni magyarellenes politikája számára.

[IV] (10) a) Ez a jóindulat híján írott cikk ugyanis arra int *bennünket*, b) mint *barátaink* jóindulatú figyelmeztetése: a fasiszta szervezkedők gyors és példásan szigorú megbüntetése ma Magyarország elsőrendű érdeke.

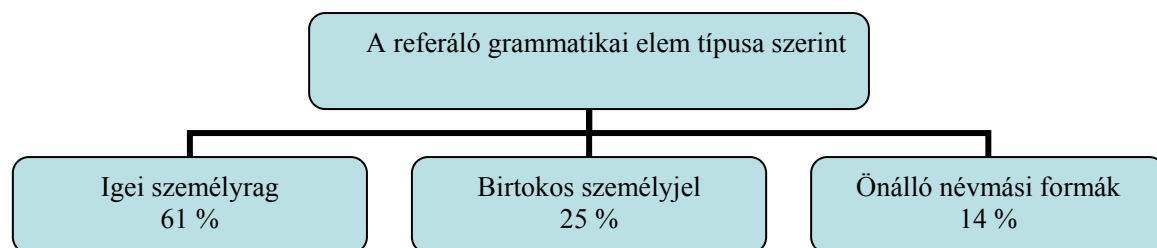
[IV] (11) a) A békekötés előtt *vagynk*, b) amikor minden elejtett szó, minden cselekedet befolyásolhatja *sorsunk* alakulását.

[IV] (12) Meg kell *nyugtatnunk* az egész világot: a fasiszta összeesküvések nem jelentik, hogy Magyarország ismét a nyugalanság, a szabadságellenes törekvések, a háborús gyújtogatás földjévé válhat.

[IV] (13) Meg kell *mutatnunk*: a magyar nép gyorsan és alaposan felszámolja ezeket a gyilkos bandákat

[IV] (14) Ingadozást, elkendőzést, bűnpártolást nem *tűrhetünk*.

A négy vezércikk harminckilenc mondatában összesen ötvenhat alkalommal fordul elő többes szám első személyű névmási utalás. A *mi* kategóriájának teljes kifejtése — a személyes névmás + ragozott igealak/birtokos személyjellel ellátott főnév — nem jelenik meg. Ez megegyezik a magyar nyelv azon sajátosságával, hogy a teljes formát csak a személydeixis nyomatékosítására használja, a kettős jelölést egyéb esetekben redundáns elemnek érzi. A vezércikkek döntően igei személyraggal, ritkábban birtokos személyjellel, olykor személyes névmással jelölik a beszélő személyét. A többes szám első személy jelöltsége ily módon a $\emptyset + \text{INFL}$, illetve a PRO formákkal jellemezhető. A négy vezércikk szövege 34 esetben igei személyraggal, 14 alkalommal birtokos személyjellel, 8 ízben pedig személyes névmási formával jelöli a többes szám első személyt. Az ötvenhat esetet 100%-nak véve az alábbi százalékos megoszlást kapjuk:

A személyes névmások használatával kapcsolatban az alanyesetben álló elsődleges személyes névmás, a *mi* hiánya tűnik fel, holott a többes szám első személyű névmási utalásnak ez volna az olvasó számára legkönnyebben hozzáférhető, prototipikus módja (Tolcsvai 2001: 200—201). Helyette négy ízben tárgyesetben, két-két alkalommal pedig határozóragos, illetve névutós formában jelenik meg. A névmási formával szemben az igei személyraggal, illetve a birtokos személyjellel való morfématikus jelölés $\emptyset + \text{INFL}$ 86 % van túlsúlyban, azaz a felszínen inflexiós toldalékmorféma jelzi a törölt névmási elemet. (Laczkó 2005: 78) Ez a forma azonban a referenciaviszonyok kijelöléséhez kevés támponttal szolgál (Tolcsvai 2001: 200—201), vagyis az újságolvasó szempontjából nézve a problémamentes azonosíthatóságot ígéri.

A többes szám első személyű utalások tartalmának tisztázásához a koreferenciaviszonyok feltárásával a szövegtan kínál segítséget. A Lyons terminusával kanonikus beszédhelyzetnek nevezett mindennapi beszédhelyzettől eltérően (Lyons 1977: 637-8 idézi Levinson 1983: 63) ugyanis közvetett beszédhelyzetekben, így írásos megnyilatkozásokban előtérbe kerül a deixis szimbolikus, kontextuális összetevőkre utaló használata (Levinson 1983: 65—6). A személyes névmás referenciális értelmezése ekkor nem a szituációs kontextus ismeretén, hanem a szövegbeli koreferens elemeken keresztül megy végbe (Tátrai 2000: 230), vagyis a vezércikkek olvasója számára a kontextus koreferens elemén keresztül telítődik meg tartalommal a *mi* személyes névmás. Amint Laczkó a névmási referencia típusaival foglalkozó tanulmányában megállapítja, a kontextusfüggő forikus referencia a szöveggrammatika sokszor vizsgált kérdésköre. Ennek oka, hogy a névmás jelentése a szöveggörnyezetből válik csak teljessé (Levinson 1983: 61; Laczkó 2001: 104).

A többes szám első személyű utalás referenciáit fogalmilag is kifejtő lexikai elemek megkeresése révén ezért megpróbálom azonosítani, hogy a vezércikkek anonim szerzője a többes szám használatával a társadalom mely csoportjait vonja be a kommunikációban részt vevő felek körébe. A deiktikus és anaforikus elemek tartalommal való megtöltése, mint a nyelvi cselekvés „konszituációját” jellemző nyelvi erőter egyik összetevője, már Péter Mihály pragmatikai elméleti háttérrel és kommunikációs nyelvi célkitűzéssel 1986-ban megalkotott nyilatkozat fogalmában is helyet kapott (Péter 1986: 1-10). Noha a névmási forikus koreferencia a tagok közötti viszony szempontjából szimmetrikus, műveletileg, azaz a mentális feldolgozás szempontjából mégis aszimmetrikus viszonyt tekinthető, hiszen egyik tagja csak a

másik, fogalmi jelentésű tag ismeretében érthető meg. Vagyis a névmás jelentése és funkciója a szöveggörnyezetből válik teljessé, a kontextus tartalmazza azt a koreferens nyelvi elemet, amelyre a névmás utal. Laczkó Krisztina vizsgálati eredményéhez hasonlóan az antecedens és az anafora, valamint a posztcedens és a katafora általában itt sem egyazon tagmondaton belül helyezkedik el, sőt többnyire nem is ugyanabban a mondategységben vannak (Laczkó 2005: 78). Ez a körülmény, valamint a keveset mondó morfematikus jelölés olykor megnehezíti és bizonytalanná teszi a referenciaviszonyok felismerését, és azonosítását. A többes szám első személyű utalások referenciaviszonyainak meghatározatlanságára, s ebből adódóan az implikáció szintjén maradó szerepviszonyokra a témával foglalkozó szerzők mindegyike kitér (Zupnik 1994: 353-354; Mora 1994: 35). Hogy a többes szám első személy által reprezentált fogalmi kategóriák számbavétele során az anaforikus névmási utalástól ne szakadjak el, azok római és arab szám kombinációjával való jelölését megtartottam. Azokban az esetekben, ahol a referencia konceptuális kifejtése a szövegbeli törlés miatt hiányzik, az implikált értelemnek megfelelő kiegészítéssel láttam el, amit az eredeti szövegtől való elkülönítés céljából szögletes zárójellel jeleztem.

- [I] (1)... a *baloldal* felháborodásának tüzét nem ez szította fel.
 [I] (2)... a *baloldal* felháborodásának tüzét nem ez szította fel.
 [I] (3) a) kormányunk [*Magyarország*] b) nemzetgyűlésünk [*Magyarország*]
 [I] (4) magyar demokratikus államberendezés [*magyar demokrácia*]
 [I] (5)... ha nem fulladtunk bele az államcsődbe és az inflációba [*Magyarország*]
 [I] (6) A *munkásság* nem feledheti az utolsó 25 évet és a *parasztság* sem az elmúlt évszázadokat. [*baloldal*]
 [I] (7) ... kiáltotta pártunk [*Magyar Kommunista Párt*] egyik képviselője...
 [I] (8) ... amikor kisebbségi magyar testvéreink... [*Magyarország*]
 [I] (9) a) határainkon [*Magyarország*] túl b) szomszédaink [*Magyarország*]
 [I] (10) a) *A baloldal, az igazi demokraták* szorosabbra fogják zárni soraikat és állják a harcot. b) *A baloldal, az igazi demokraták* szorosabbra fogják zárni soraikat és állják a harcot.
 [I] (11) a) *A baloldal, az igazi demokraták* szorosabbra fogják zárni soraikat és állják a harcot. b) *népünk* c) *A baloldal, az igazi demokraták* szorosabbra fogják zárni soraikat és állják a harcot.
 [II] (1) a Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács + [*a magyar demokrácia balszárnya*]
 [II] (2) a *baloldali demokratikus szervezetek* sorában ott van a *Kommunista Párt*
 [II] (3) a *baloldali demokratikus szervezetek* sorában ott van a *Kommunista Párt*
 [II] (4) *a magyar demokrácia baloldali blokkja*
 [II] (5) *a demokrácia balszárnya*
 [II] (6) *a demokrácia balszárnyának* hatalmas ellentámadása
 [II] (7) *a magyar demokrácia*
 [II] (8) *a magyar demokrácia*

- [III] (9) *a demokrácia balszárnyának tömegereje...*
 [III] (1) *Magyarországon .*
 [III] (2) *demokráciánk.*
 [III] (3) *nemzeti katasztrófánk*
 [III] (4) a) *a Magyar Kommunista Párt*
 [III] (5) a) *A Magyar Kommunista Párt s hisszük,* b) *velünk együtt a demokrácia*
többi baloldali pártja... c) *fiatal demokráciánk*
 [IV] (1) *magyar nép*
 [IV] (2) *a munkáspártok figyelmeztetésére*
 [IV] (3) *a munkáspártok figyelmeztetésére*
 [IV] (4) a) *a munkáspártok figyelmeztetésére* b) *a munkáspártok figyelmeztetésére*
 c) *határokon belül és túl élő magyarság* d) *határokon belül és túl élő magyarság.* e)
munkáspártok f) *munkáspártok*
 [IV] (5) a) *a munkáspártok figyelmeztetésére* b) [*Magyarország*]
 c) *a munkáspártok figyelmeztetésére*
 [IV] (6) a) *munkáspártok figyelmeztetésére* b) *munkáspártok figyelmeztetésére*
 [IV] (7) *Jugoszlávia és más külföldi barátaink* [*Magyarország*]
 [IV] (8) *szlovák oldalról* [*Magyarország*]
 [IV] (9) ... *cikkét legutóbb élesen bíraltuk* [a Magyar Kommunista Párt]
 [IV] (10) a) [*Magyarország*] b) [*Magyarország*]
 [IV] (11) a) *békekötés előtt vagyunk* [*Magyarország*] b) [*Magyarország*]
 [IV] (12) *a magyar nép gyorsan és alaposan felszámolja ezeket a gyilkos bandákat*
 [IV] (13) *a magyar nép gyorsan és alaposan felszámolja ezeket a gyilkos bandákat*
 [IV] (14) *a magyar nép gyorsan és alaposan felszámolja ezeket a gyilkos bandákat*

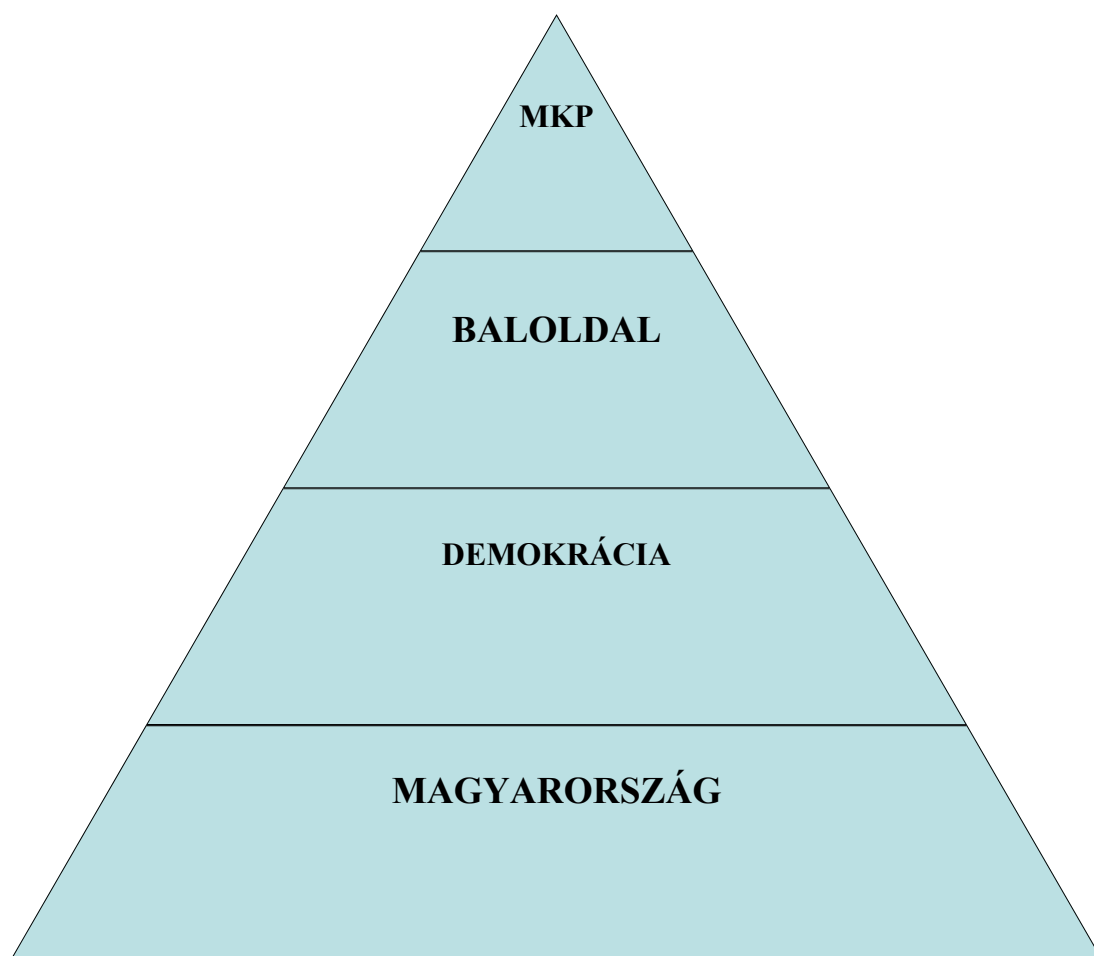
Az előzetes feltételezésnek megfelelően a szövegalkotó a többes szám első személyt valóban több, egymástól elkülönülő kategória jelölésére használta. Abból a célból, hogy a referált entitások túlságosan nagy szóródását elkerüljem, a teljes vagy közel teljes referenciális azonosságot mutató nyelvi adatokat összevontam. A nyelvi jelölésekhez kapcsolódó fogalmi séma alapján négy markáns csoportot különítettem el, amely munkamódszer a továbbiakban lehetővé tette, hogy az egyes csoportok előfordulásának gyakoriságát és nyelvi jelölését összevegysem.

A referált entitások számbavétele a következő csoportosítást eredményezte:

1. Magyarország/magyar nép:	23
2. (magyar) demokrácia/magyar demokratikus erők:	5
3. baloldal/ magyar demokrácia balszárnya/baloldali blokkja/a demokrácia többi baloldali pártja/ munkáspártok:	25
4. Magyar Kommunista Párt:	3
Összesen:	51

A csoportosítás eredményeként született kategóriák egymáshoz való viszonya nem és fajfoglalomként értelmezhető. A többes szám első személy használata eszerint olyan szűkebb és tágabb hatókörű fogalmi kategóriákat implikál, amelyek csökkenő hatókörük alapján a következő láncba rendezhetők:

Magyarország › magyar demokrácia › demokrácia balszárnya/munkáspártok › Magyar Kommunista Párt

A csoportok egymáshoz való viszonyát megvizsgálva azt látjuk, hogy a többes szám első személyű deixis 45 %-ban a baloldalt, 41 %-ban az országot, 9 %-ban pedig a

demokratikus kormányt implikálja. Noha a Szabad Nép a Magyar Kommunista Párt hivatalos orgánusaként jelent meg, a többes szám első személyben foglalt implikációk 5 %-os arányát tekintve a kommunista párt mégis a sor végén található. Ugyanitt kell megemlítenünk azt a fenti ténnyel tendenciájában megegyező jelenséget, hogy az MKP direkt formában történő, az olvasó által azonnal hozzáférhető megnevezésére mindössze öt alkalommal került sor.

A névmási utalások antecedenseinek viszonyát a referált valóságélemek tekintetében a bennfoglalás (inklúzió) viszonya jellemzi, a helyettesített szövegelemek hiponim-hiperonim viszonyban állnak egymással, vagyis a szövegösszefüggés az utalás mértéke szerint részleges (Szikszainé 1999: 69, 472). Az ilyen belső érintkezésen alapuló szóképet a stilisztika szinechdochének nevezi. Balázs János megállapítása szerint a visszautalásnak ez a módja a hírlapírásban különösen gyakori, melynek célja az ismétlés elkerülése (Balázs 1985: 151).

Mivel a kategóriváltást a többes szám első személyű deixis jelentésszerkezetében rejlő additív elem referenciája tartalmazza, ezért az átlagos újságolvasó számára észrevétlen marad. Az olvasás során lezajló kognitív feldolgozás folyamata a következőképpen szemléltethető:

Előtér/

Céltartomány

H á t t é r / F o r r á s t a r t o m á n y

<i>mi</i>	Magyarország/a magyar nép			
<i>mi</i>		Demokrácia		
<i>mi</i>			Baloldal	
<i>mi</i>				MKP

A szinechdoché feldolgozásának szemléltetésében Kocsány Piroskának a metonímia kognitív feldolgozásáról a Stilisztikai Kutatócsoport konferenciáján 2005. november 26-án tartott előadására támaszkodtam.

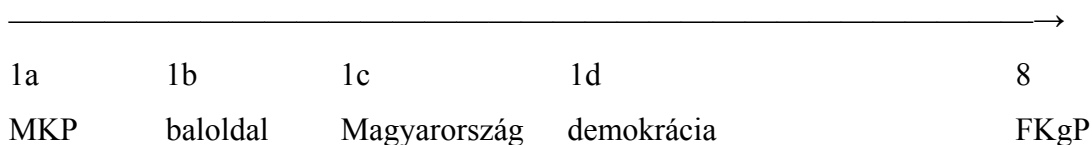
A megértésen alapuló következtetések, Grice terminológiájával implikatúrák problémája abból adódik, hogy – noha a nyelv hordozza őket –, a természetes tárgyakra és eseményekre vonatkozó olyan tudásunkon alapulnak, ami túl van magának a

nyelvnek az ismeretén (Clark 1997: 381). A koreferencia fogalmának értelmezésében így megkerülhetlenné válik egy pragmatikai elemnek, nevezetesen a szociális aspektusnak a bevonása (Yule 1996 : 24): „A referencia eszerint nem pusztán a szó vagy szókapcsolat jelentése és a világ egy tárgya vagy személye közötti kapcsolat. Az egy szociális tevékenység, melynek során a beszélő feltételezi, hogy a tárgy vagy személy azonosítására kiválasztott szót vagy szókapcsolatot a beszélő szándékának megfelelően értelmezik.” A definíció ily módon Grice együttműködési elméletét a szövegértelem vonatkozásában fogalmazza meg (Grice 1997: 217). Ugyanez viszont is érvényes, vagyis a szöveget befogadó fél joggal feltételezi, hogy diszreferencia esetén a szövegalkotó felhívja arra a figyelmét. A referencia sikerét Yule ettől fogva azon szándék következtetés útján való felismerésétől teszi függővé, amellyel a szövegalkotó a közösen osztott tudás egy meghatározott részére mutat (Yule 1996: 24). A befogadó részéről ez azt feltételezi, hogy diszreferencia esetén joggal várhatja el valamiféle megkülönböztető jegy használatát, hiszen az együttműködési elv a feladót erre kötelezi. A Clark terminusával Adott – Új szerződés a következőképpen fogalmazza meg a szövegalkotó erre vonatkozó kötelezettségét: „A beszélő belegegyezik, hogy megpróbálja megkonstruálni az egyes megnyilatkozások Adott és Új információját az adott kontextusban úgy, hogy (a) a hallgató képes legyen memóriájából kiszámítani azt az egyetlen Antecedens-t, amelyet az Adott információ gyanánt szántak, és (B) úgy, hogy a hallgatónak még nincs birtokában az Antecedenshez kapcsolódó Új információ.” (vö. Clark 1997: 382—383) Ha az adott információ közvetlenül utal egy éppen említett tárgyra vagy eseményre, az mindig az implikátúra valamely típusát kényszeríti ki. Ennek leggyakoribb formái Clark szerint a következők: 1) azonosság, 2) pronominalizáció, 3) jelző, 4) halmaztagság (Clark 1997: uo.). A vizsgált vezércikkek többes szám első személyű anaforikus (ritkán kataforikus) névmási utalásainak koreferens viszonya a halmaztagsággal jellemezhető, ugyanakkor a teljes körű megértésének az a feltétele, hogy a befogadó minden referáló kifejezés esetében képes legyen azonosítani a szándékolt referenst, a vezércikkek szövegeiben nem teljesült.

Az érdekérvényesítés és érdekképviselő esetében a kategóriaváltás a hiperonima irányába mutat. A helyettesítés pragmatikus célja, hogy a szövegek ennek révén tudják pártjuk célját a nemzet érdekeként feltüntetni. Eszerint már a koalíciós korszak kezdetén hozzátartozott a Kommunista Párt taktikájához, hogy felölti a nemzeti párt arculatát. Mivel feltételezhető volt, hogy a lap olvasója a magyar néppel azonosul, és a nemzet

érdekét sajátjának érzi, az olvasó nemzeti érzületére apellálva próbálták a csekély támogatottságú, tömegbázissal nem rendelkező párt érdekét az ország népével elfogadtatni. A szövegalkotás különössége, hogy a többes szám első személyre utaló deiktikus elemek nem rajzolják ki a Levinson féle „deiktikus centrumot” (Levinson 1992: 54–5, 64), hanem inkább elfedik azt, vagyis nem érvényesül a Bühler által megfigyelt egocentrikus szerveződés (Bühler 1934. idézi Tátrai 2000: 228). Jól megfigyelhető az elfedés ténye, amikor a többes szám első személy tartalma egyazon mondaton belül is változik: „Megvédjük a demokratikus kormányzás és népünk érdekeit az ország határain belül – s amennyiben tőlünk függ – azon kívül is.” A szövegösszefüggés azt mutatja, hogy az ország egésze mellett egy szűkebb politikai erő megjelenésével is számolni kell. A grice-i együttműködési alapelvek közül az őszinteség hiánya következtében a minőség, a kétértelműség okán pedig a modor maximája sérül (Grice 1997: 217).

A korábban ismertetett Rees-féle modellből kiindulva kísértem meg az 1946. évi vezércikk-szövegekben érvényesülő személynévviszonyok leírását és ábrázolását. A párt mint intézmény nevében megszólalók többes szám első személyű formában nyilatkoznak, ezért a Rees-féle számbesztást megtartva a beszélőt 1-sel jelöltem. A névmás anaforikus használatában a referens elemek másik három csoportjával is számolnom kellett, ezért a többes szám első személyű utalások csoportját négy részre bontottam. Az 1a kombinációval jelöltem a párt nevében szóló szövegalkotót. Mivel a másik három referens csoport grammatikailag nem különül el az a beszélőtől, ezért azokat a beszélő lehetséges variánsaiként jelenítettem meg az ábrán. Az 1b, 1c és 1d kombinációkkal jelölt alcsoportok beszélőtől való mentális távolságát hivatkozásuk számarányából kiindulva állapítottam meg. A beszélőhöz legközelebb a baloldali erők kerültek a hivatkozások 45 %-os arányával. A sorban ezután 41 %-al Magyarország következik. A legkisebb mértékben implikált elem a demokratikus kormányzat, a koalíció mindössze 9 %-al. A beszélőnek az implikált csoportoktól mutatott pszichológiai távolságtartása a következőképpen ábrázolható:

A kapott eredményt értelmezve azt mondhatjuk, hogy a koalíció feltűnően alacsony számaránya egyértelműen jelzi a beszélői centrumtól való távolságot, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a kormányzásban koalíciós partnerként együttműködő Független Kisgazdapárt a skála 8-as számmal jelölt legtávolabbi pontjára, a többes szám harmadik személy helyére került. Az *ők* kategóriáját a legnagyobb mérvű pszichikai távolságtartás személyeként tartják számon, amelyet a vezércikkek az ellenség pozíciójában jelenítenek meg. A szövegalkotó a deiktikus centrumot a baloldali pártokra és az országra vetíti ki. A három baloldali pártot és a Szakszervezeti Tanácsot tömörítő Baloldali Blokk természetes szövetségesként kerül ebbe a pozícióba. A deiktikus centrumnak az ország irányába való elmozdítását ugyanakkor a nemzeti arculat építésének szándéka magyarázza. A politikai ellenfelet, a Kisgazdapártot ezáltal olyan színben tüntetik fel, mintha ők az ország ellen támadnának. Hasonló nyelvi stratégiáról számol be a Maitland—Wilson-féle szerzőpáros a brit konzervatív és munkáspárt sajtókonferenciájával kapcsolatban. (1987: 518). Maga a beszélő, vagyis a Kommunisták Pártja a csekély 4%-nyi számarányával alig jelenik meg a szövegben.

Joggal merül ezért a kérdés, hogy mennyiben tekinthető egyedinek, a Szabad Népre jellemzőnek ez az eljárás. Ellenpróba gyanánt megnéztem, hogy más korabeli politikai napilapok, a kisgazdapárti Kis Újság és a népfrontos Magyar Nemzet vezércikk-szövegeit is jellemzi-e ez a fajta nyelvhasználat. Mivel a dolgozatnak nem célja azok elemzése, ezért csak egy-egy példával jelzem a különbséget: „Semmiféle türelmetlenség nem él *bennünk* azokkal szemben, akik nem nálunk, hanem más pártban keresik politikai érvényesülésüket, vagy politikai céljaik szolgálatát, bár természetesen szívesebben látunk minden parasztot nálunk, *mint* másutt.” (Kovács Béla: Parasztegyeség vagy széthullott parasztság? Kis Újság 1946.04.07. címlap) „Sokáig vártunk, de végre kötelességünknek érezzük szóvátenni, hogy az országban sok egyházi személyt tartóztatott le a politikai rendőrség.” (Magyar Nemzet 1946.07.03. címlap) Amint a két idézetből kitűnik, a mi kategóriája mindkét esetben egyértelmű tartalommal töltődik fel a korreferens elem, illetve a szövegértelem által implikált jelentés révén.

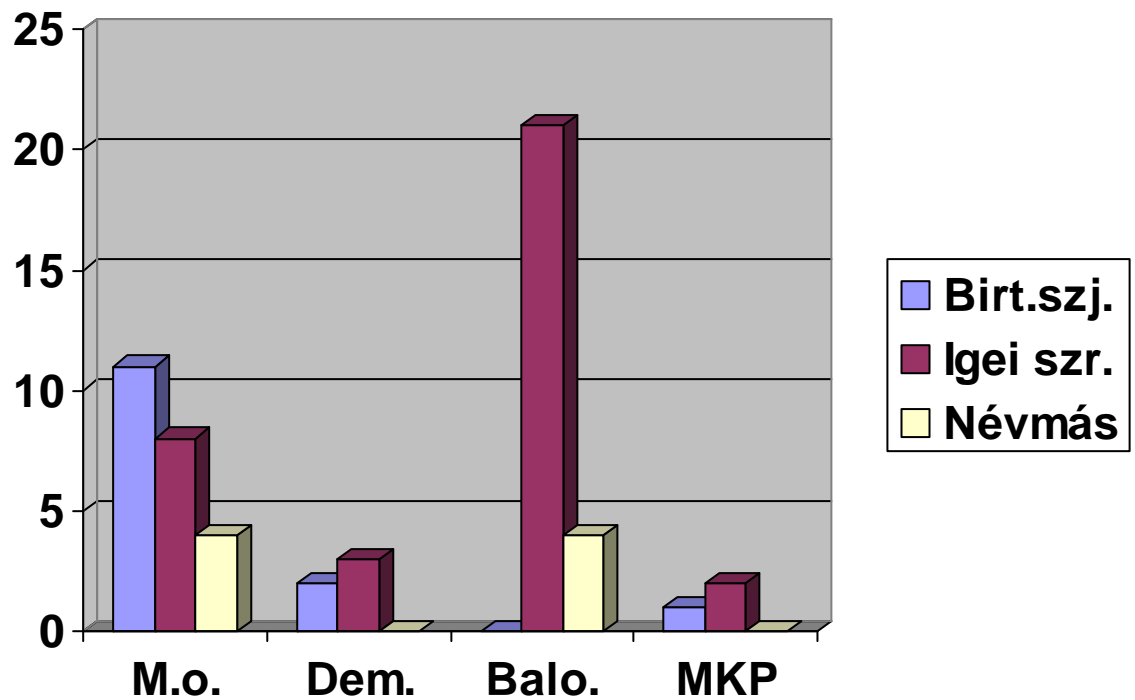
A Szabad Népből követett nyelvi eljárás ezért a szociálpszichológiából jól ismert benyomáskeltés stratégiájának körébe utalható. A Goffman terminológiájával szerepjátéknak nevezett társas interakcióban a homlokzat (face) megmunkálása kap nagy hangsúlyt. Goffman az én rögzített képét nevezi homlokzatnak, amely a kontextusnak megfelelő társadalmi érték bemutatására törekszik (Goffman 1981: 109—

11). A hétköznapi érintkezés gyakorlatának analógiájára a politika színpadán is megfigyelhető, hogy a politikai pártok és csoportosulások olyan képet igyekeznek kialakítani magukról, amely megfelel a társadalom nagy csoportjai által támasztott elvárásoknak. A társas érintkezés szociálpszichológiájában taktikának nevezett énmegjelenítési eljárások közül a Mark Leary által a nyilvánosság előtti közösségvállalásnak nevezett eljárás érhető itt tetten, amely a hiperonima által valósul meg. A többes szám első személyű deixis tehát a nyelvi benyomáskeltés egyik eszközeként működik, frekventált használata ezzel magyarázható.

Értéktulajdonítás szempontjából a szövegek értelemhálózatában a hiponima irányába mutató tendencia érvényesül. A szűkebb csoport képzése valamely részalmaz kizárásával valósul meg: a magyar nép helyébe fogalmi szűkítéssel a magyar demokrácia, majd a demokratikus erőkn belül további szűkítéssel élve a demokrácia balszárnya kerül. A fogalmi szűkítés során az értékek kizárólagos birtoklására hivatkoznak, amint az a leggyakrabban utalt csoport, a baloldal esetében explicit módon megfogalmazódik: *a baloldal, az igazi demokraták*. A szűkebb csoport a tágabb fogalmi körű kategória legfontosabb értékét kisajátítva immáron az adott érték kizárólagos képviselőjeként jelenik meg.

A következőkben táblázat formájában foglalom össze a referált entitás és a grammatikai vagy lexikai jelölő elem típusának számszerű adatait.

	Összesen	Igei Személyrag	Birtokos személyjel	Személyes névmás
Magyarország/magyar nép	23	8	11	4
Magyar demokrácia/koalíció	5	3	2	0
Baloldal/magyar munkáspártok	25	21	0	4
Magyar Kommunista Párt	3	2	1	0
	56	34	14	8

A referált entitásokat az anaforikus névmási utalások grammatikai típusának arányában vizsgálva a szövegszervezés figyelemre méltó sajátossága tárul elénk. Az igei személyraggal történő jelölés a baloldalt és a munkáspártokat – négy esetet leszámítva – cselekvő kategóriaként jeleníti meg, míg a közel azonos mértékben referált Magyarország jelölése kétharmad részben névszói utalás által történik. A baloldal így a cselekvő agens szerepébe lép, míg a magyar nép passzív szerepkörbe szorul. A politikailag érvényes diskurzusszerepek szempontjából elemezve ez a jelenség arra utal, hogy a passzív szerepben megjelenők a beszéd résztvevőinek státusza felől a beszéd tárgy státusza felé közelítenek.

4.2.1. Az 1950-es évek fordulóján született vezércikkeket meghatározó történeti körülmények

Az 1948. június 12—14. között megtartott kongresszuson kommunista vezetés alatt egyesült a Szociáldemokrata Párt és Magyar Kommunista Párt. Az egyesített párt a Magyar Dolgozók Pártja nevet vette fel. Az ország vezetése így a lap mögött álló politikai erő kezében összpontosult, ami a szövegek keletkezése szempontjából is új helyzetet eredményezett. A vezércikkek pragmatikai célja már nem a politikai ellenfelek leküzdése, a párt céljainak minél szélesebb körben való elfogadtatása lett. Két-két, 1950-ben és 1951-ben megjelent vezércikk szövegében vizsgálom meg, hogy az 1946 óta bekövetkezett politikai — számunkra már történeti értékű — változás miként befolyásolta a hivatalos politikai diskurzus szerkezetét. A „Központi Vezetőség ülése” 1950. június 7-én látott napvilágot. Az ülés tárgya a népgazdaság fejlesztése és a klerikális reakció elleni harc volt, a vezércikk tematikája is azt követi. „A harcolj a békéért — jegyezz Békekölcsönt!” ugyanazon év szeptember 28-án jelent meg, célja az ötéves terv támogatására kibocsátott államkötvények jegyzésének propagálása volt. „A per tanulsága” című írás 1951. június 30-án, a Grósz József kalocsai érsek elleni pert követően, a „Békénk legelső ellensége” pedig 1951. november 27-én íródott. Az utóbbi az ellenség fajtáit veszi számba. „A „Központi Vezetőség ülése” és „A per tanulsága” című írások fontosságát jelzi, hogy a teljes címoldalt betöltik, s a másik két írás is meghaladja a szokott két hasábnyi terjedelmet. Annak vizsgálatában, hogy az eltérő pragmatikai körülmények és a megváltozott intenció milyen hatással vannak a lap mögött álló politikai erő énmegjelenítésére, a korábban alkalmazott módszerhez hasonlóan itt is a többes szám első személyű utalások elemzésére támaszkodtam.

Annak megkezdése előtt érdemes azonban kitérni a „Harcolj a békéért — jegyezz békekölcsönt!” vezércikk címében megjelenő, többes szám második személyű felszólításra: A sajtó személydeixis-rendszerét tárgyaló fejezetben arról szoltunk, hogy az újságnyelv kerüli az olvasót közvetlenül megszólító direkt, azaz második személyű formákat. Joggal merül fel tehát a kérdés, hogy az általános érvényű megállapítás fényében miként értékelendő az itt megjelenő második személy alak. Az eset külön érdekessége, hogy a szöveg szerkesztője nem többes második, hanem egyes szám második személyt használ, amellyel az újság olvasóit nem olvasóközönség, azaz csoport

minőségben, hanem személy szerint szólítja meg. Pontosabban felszólítja a békekölcsön jegyzésére. A történeti kort átéltek vagy azzal foglalkozók előtt nem ismeretlenek a békekölcsön jegyzésére agitáló korabeli plakátok, amelyek a kép fölött rövid jelszót is tartalmaztak. A plakátnyelvről tudjuk, hogy közvetlen és direkt módon szólítják meg az utca emberét. Jóllehet az idézést nem jelölik, a vezércikk címe mégis a korabeli, kölcsön jegyzésére felszólító plakát feliratát veszi kölcsön. Az újságnyelv általános normáitól elütő megoldás így feltehetően intertextuális eredetűnek tekinthető.

4.2.2. A többes szám első személyű névmási utalások a négy 1950-1951-es vezércikkben

[I.] Központi Vezetőség ülése (Sz.N. 1950. június 7.)

1. *Pártunk* Központi Vezetőségének tanácskozása
 - 2/a. nagyon jelentősek azok az eredmények, amelyeket az elmúlt hónapokban *elértünk*
 - 2/b. de komolyak a hiányosságok is, amelyeket le kell *küzdenünk*
 - 2/c. jelentős feladatokat kell *teljesítenünk*
 - 2/d. *fejlődésünk* ne akadjon el
 - 2/e. *vigyünk előre*
 - 2/f. *országunk*
 - 2/g. dolgozó *népünk* ügyét
 - 3/a. nem lehet *népgazdaságunk* fejlesztésének kérdéseit elválasztani
 - 3/b. *békénk,*
 - 3/c. alkotó *munkánk*
 - 3/d. és egész *fejlődésünk* ellen egyre dühödtebben támadó klerikális reakció elleni harc kérdésétől
 - 4/a. *békénk,*
 - 4/b. *munkánk,*
 - 4/c. *haladásunk* alapvető feltétele,
 - 4/d. hogy eredményesen *küzdjünk meg* a termelő munkában, a népgazdaság különböző területein mutatkozó nehézségekkel és ellenséges próbálkozásokkal
 - 4/e. *békénk,*
 - 4/f. *munkánk,*
 - 4/g. *haladásunk* alapvető feltétele az is,
 - 4/h. hogy *visszaverjük* a klerikális reakció támadásait,
 - 4/i. egész *népünket*
 - 4/j. *mozgósítsuk*
5. a dolgozó és tanuló ifjúság legszélesebb tömegeit *akarjuk* a Párt hűségese követőivé nevelni
6. *államháztartásunk* mérlege
7. a lakásépítésekre, a nagyüzemi mezőgazdaság építkezésére, az utépítésekre stb. előirányzott összeget jelentősen *felemeltük*
8. a munkanélküliséget, a kapitalista rendszernek ezt a maradványát gyakorlatilag *felszámoltuk*
- 9/a. ezeket az eredményeket nem lehetett volna elérni, ha *sikereink* közben önelégültség lett volna úrrá
- 9/b. *rajtunk*
- 9/c. ha az eredmények fénye megvakított volna *bennünket,*
- 9/d. s *nem vettük volna észre* az árnyoldalakat, a hibákat.
10. a Párt mindig bátran feltérta a hiányosságokat és az ezek elleni állandó harcban biztosította *fejlődésünket*
- 11/a. ha rövid idő alatt nem *küszöböljük ki* őket
- 11/b. eddigi *eredményeinket*
- 11/c. és további *haladásunkat* is veszélyeztethetik
- 12/a. külkereskedelmi *apparátusunk*
- 12/b. *külkereskedelmünkben*

13. középponti kérdése *fejlődésünknek*
 14/a. a kérdésnek jó vagy rossz megoldásától függ, hogy *előrejutunk-e*,
 14/b. vagy *visszaesünk*,
 14/c. *gondoskodunk-e*
 14/d. *jövönkről*,
 14/e. vagy *megesszük azt*
 15. ez az állapot nemcsak meglassítja *fejlődésünket*
 16. a Központi Vezetőség megmutatta azt is, mit kell *tennünk*,
 17/a. hogy *népgazdaságunk* fejlődése útjának ezt a döntő akadályát
 17/b. *kiküszöböljük*
 18/a. mélységes károkat okozva *államunknak*,
 18/b. dolgozó *népünknek*
 19/a. szabadságunk
 19/b. szocialista *jövők* építése
 20/a. a *mi munkásságunk*,
 20/b. elsősorban *Pártunk* tagjai
 21. hősi erőfeszítések és áldozatok vitték előre *ügyünket* az elnyomatás nehéz évtizedeiben
 22/a. hol *lennénk* ma,
 22/b. ha *Pártunk* tagjai,
 22/c. ha *munkásságunk* zöme
 23. eddigi *bérrendszerünk*
 24. *népgazdaságunk* további fejlődése
 25/a. a magyar nép szabadságának ügye az is, hogy *megvívjuk*
 25/b. *önvédelmi harcunkat*
 26/a. *országunk* vesztére akar törni,
 26/b. *népünk* pusztulására
 27. *ne tűrjük* a papi talár mögé rejtőzködő háborús gyűjtogatók aknamunkáját
 28. *ne tűrjük* a klerikális reakció sorozatos provokációit
 29/a. nem *mi kerestük* azt a harcot,
 29/b. amelyet a klerikális reakció ellen *kell megvívunk*
 30. nem *mirajtuk* [!], hanem egyesegyedül [!] a magyar püspöki karon múltott
 31/a. *Pártunk* Központi Vezetőségének ülése
 31/b. felhívja *figyelmünket* arra
 32/a. a magyar nép békéjének védelméért szocialista építő *munkánkban*
 32/b. *folytatunk*
 33/a. *Pártunk* tagjainak
 33/b. és elsősorban *Pártunk* funkcionáriusainak
 34. vezető- és középkádereinktől kell *elvárnunk*
 35/a. *Pártunk* Központi Vezetőségének ülése
 35/b. utat mutatott *sámunkra*,
 35/c. megvilágította legfontosabb *tennivalóinkat*
 36. ezek a tennivalók azonban nem szoríthatják háttérbe a pártépítést, a munkaversenyt, az aratás, cséplés és begyűjtés nagy munkáját: nem szoríthatják háttérbe fontos napi *feladatainkat*
 37/a. *Pártunkat*
 37/b. szocialista *hazánk*
 38/a. a tömegeknek tevékeny részvételével *értük el*
 38/b. nagy eredményeinket *népgazdaságunkban*
 39/a. a Párt köré kell *zárnunk* a dolgozók legszélesebb tömegeit,

- 39/b. hogy jól *oldhassuk meg*
 39/c. az *előttünk* álló új, hatalmas feladatokat
 40/a. *Pártunk* és
 40/b. *országunk* erősítésében
 40/c. még eredményesebben *építsük* a Szovjetunió vezetésével diadalmasan előretörő béketábor erős bástyáját

[II.] Harcolj a békéért – jegyezz Békekölcsönt! (Sz.N. 1950. szeptember 28.)

1. *népköztársaságunk* kormánya felhívással fordult a dolgozó magyar nép millióihoz
- 2/a. azért *hívjuk fel* új kölcsön jegyzésére a magyar népet,
- 2/b. mert még hatásosabban *akarjuk védeni* a békét,
- 2/c. mert szükség van arra, hogy még nagyobb erővel *szálljunk síkra*
3. *nem felejtettük el* azt a tengernyi vért és könnyet, amit a két világháború ezer szenvedése jelentett
4. háromszázezer hadiárva, hadiözvegy, hadirokkant maradt *országunkban*
5. *nem felejtettük el* a Dunába omlott hidakat
6. *népünk* békén, a teremtő munkának akar élni
7. a nagy változásoknak, amelyek ma *hazánkban* végbemennek
- 8/a. *hazánk*,
- 8/b. *nemzeti függetlenségünk* érdeke elválaszthatatlan a nemzetközi béketábor érdekeitől
9. lelkesítse *népünket* a kölcsönjegyzésre
10. lelkesítsen *bennünket* a szovjet nép példája
11. lelkesítsen *bennünket* a koreai nép hősiessége
- 12/a. *szocialista iparunk*
- 12/b. mindenekelőtt *nehéziparunk* rohamos erősödését pedig
- 12/c. pedig csak úgy *biztosíthatjuk*,
- 12/d. ha sikerrel *mozgósítjuk*
- 12/e. összes *erőforrásainkat*
13. a béke védelme elválaszthatatlan *nálunk* a szocialista építőmunkától
14. a *népköztársaságunknak* kölcsönadott összeg
15. új, nagy *alkotásainkban*: a földalatti gyorsvasútban, a Dunavölcsi Timföldgyárban
16. nagyot *léptünk előre* az életszínvonal emelésében
17. éles fegyvert *akarunk* adni fiaink kezébe
18. aki szereti és védeni akarja *nemzeti függetlenségünket*
19. *népünk* megérti a Békekölcsön nagy hivatását
- 20/a. *mutassuk meg* ezzel a tüntetéssel:
- 20/b. *népünk* egy emberként sorakozik fel
- 20/c. *Pártunk*,
- 20/d. szeretett Rákosi *elvtársunk* mögé
21. a *mi Pártunk* tagjainak kell az élen haladniuk
- 22/a. *pártszervezeteink*
- 22/b. *népnevelőink* legfontosabb feladata ezekben a napokban a felvilágosító munka
23. ne legyen olyan magyar család, ahová ne jutna el ezekben a napokban a *mi szavunk*
24. ismerjék fel a kommunisták, hogy aki Békekölcsönt jegyez, az *mellettiünk* áll

25. *mutassuk meg* barátoknak és ellenségnek egyaránt ezzel a jegyzéssel is
 26. *népünk* megbonthatatlan egységét.

[III.] A per tanulsága (Sz.N. 1951.június 30.)

1. a Grósz-per végére *értünk*.
2. *megtanulhattuk*, hogy a népuralom minden újabb győzelmének éve — a hatalmát veszített ellenség újabb gáztetteinek, újabb örült, kegyetlen és állatias orvtámadásának meg-megújuló rohamát is felidézi
3. megrázta *népünket*, mert minden dolgozó embert a saját múltjával szembesített
- 4/a. a drága függetlenséget, amelyet ... a dicső Szovjet Hadsereg hozott el *nekünk*
- 4/b és *népünk* áldozatos munkája tsz megingathatlanná
5. népi *igazságszolgáltatásunk* ereje
6. *ne feledjük* egy pillanatra sem, hogy a hét év előtti rab Magyarország erejüket veszített szörnyetegei mögött, minden gyilkos tervük mögött ott volt és ott van a nemzetközi reakció
7. ha *részletezni akarjuk* terveiket, akkor töviről hegyire le kell írni Horthy Magyarországot.
8. ha egy szóban *akarjuk* kifejezni programjukat, ez így hangzik: háború.
- 9/a. háborút *hídjaink*,
- 9/b. felépült *Budapestünk*
- 9/c.s *gyermekünk* boldog jövője ellen
10. *népünk* függetlenségének
- 11/a. szabadok *vagyunk*
- 11/b. szabad és virágzó *életünkkel*
- 11/c. *mi* is „veszedelmes” példát *adunk* a még elnyomott népeknek
- 11/d. *munkánk* gyümölcseivel
- 11/f. nem *vagyunk* hajlandók az imperialistákat gazdagítani
- 12/a. *területünket*
- 12/b. nem *vagyunk* hajlandók háborús támaszpontnak odaadni
- 13/a *függetlenségünket*
- 13/b. és *szabadságunkat* mindig,
- 13/c. a legnagyobb eréllyel *megvédjük*
14. *országunkban*
- 15/a. *mi* ezentúl még éberebben *fogjuk figyelni* mesterkedéseiket,
- 15/b. még kíméletlenebbül *fogunk lecsapni* ügynökeikre
- 15/c. még jobban *felkészülünk* minden eshetőségre
- 16/a. Hiába mozgósítják *ellenünk* a belgrádi fasisztákat,
- 16/b akik természetesen készségesen vállalkoznának az orgyilkos szerepére, ha fedetlenül *hagynánk*
- 16/c. *hátunkat*
- 16/d. *mi* egy pillanatra sem *feledkezünk meg* arról,
- 16/e. hogy kik a déli *szomszédaink*
17. a Vatikánt is hiába vonultatják fel *ellenünk*
18. *ne becsüljük le* veszélyességüket
19. *népünk* ellenségei közös arcvonalat alkotnak
20. *népünk* világosabban látja az összefüggéseket
- 21/a. jobban *ismerjük*
- 21/b. *ellenségeinket*

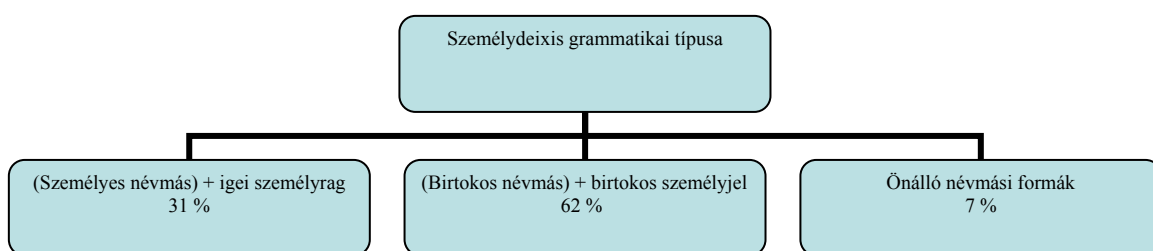
22. *tudjuk*, hogy az ellenség más és más alakban és más módszerekkel tovább folytatja merényleteit
- 23/a. de azt is *tudjuk*,
- 23/b. hogy *Pártunk*, Rákosi elvtárs vezetésével,
- 23/c. eddig minden ellenséget *lelepleztünk*
- 23/d. és ártalmatlanná *tettünk*
- 23/e. és kemény *elhatározásunk*, hogy a jövőben se legyen másképp
- 24/a. *népünk* tovább fogja erősíteni
- 24/b. a belső ellenség elleni harcban keményen helytálló *államvédelmi szerveinket*
25. *népi demokráciánk*
26. *hazánkban*

[IV.] *Békénk* legelső ellensége (Sz.N. 1951.nov.27.)

1. *békénk* legelső ellensége
- 2/a. *hazánk* függetlenségének
- 2/b. *népünk* szabadságának és felemelkedésének
3. ezt a következtetést kellett levonni *országunkban* minden becsületes embernek
4. csupán egy töredékét tárta fel *kormányunk* az amerikai imperializmus bűneinek
5. *hazánk* ellen
6. az ellenség a legszörnyűbb sorsot szánta *hazánk*nak
7. *népi demokráciánk* megdöntésére
8. *népünk* nyakába
9. *hazánkat* kifosztotta a háború
10. *népünk* ne juthasson jogos tulajdonához
11. meg akarják fojtani *népünket*
12. *hazánk* ellen
13. ha volna *hazánkban* még valaki
14. *hazánk* ellen törtek
15. *hazánk* ellen szervezett blokád
16. háborúra uszítják *hazánk* ellen
17. gyűlölik *hazánkat*
- 18/a. a *mi gyárainkra*
- 18/b. a *mi gabonáinkra*
- 18/c. *kőolajunkra*
- 18/d. *bauxitunkra*
19. *népi demokratikus rendszerünk* megdöntésére
20. a Szovjetunió messzevilágító példája után, a többi népi demokratikus országgal együtt a *mi hazánk* is nyújt a még elnyomott népek számára
21. *hazánkkal szemben*
22. *hazánk* békéje
- 23/a. *tudjuk*, hogy a Szovjetunió-vezette szabad országok, a világot átfogó békemozgalom
- 23/b. magukénak érzik és támogatják *népünk* ügyét
24. *számíthatunk* az egész haladó világ támogatására
- 25/a. minél keményebben és határozottabban *állunk ki*
- 25/b. *mi magunk*
26. *szuverenitásunk* védelmében
27. egész *népünknek* tudnia kell, hogy az amerikai imperializmus további támadásainak sikeres visszaverése

- 28/a *rajtunk*
 28/b *mindannyiunkon* múlik
 28/c *hogy népünk* egysége
 28/d *szilárd hűsége pártunk* iránt
 28. ma a legélesebb *fegyvereink* az amerikai imperializmus ellen, a békéért vívott harcban

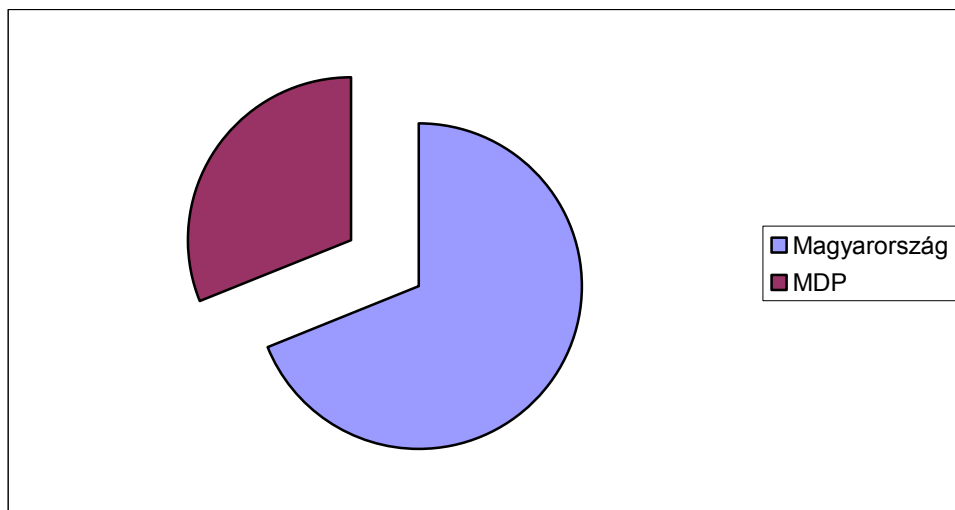
A szövegek hosszabb terjedelmének adódóan a többes szám első személyre utaló nyelvi elemek száma is magasabb, mint 1946-ban volt. Nyelvtani formájukat tekintve a korábbiakhoz képest változatosabb képet mutatnak. A négy vezércikk szövege százhuszonhét esetben csupán birtokos személyjellel, öt ízben birtokos névmással és birtokos személyjellel, hatvanegy alkalommal pusztán igei személyraggal, négy alkalommal személyes névmással és igei személyraggal, tizenöt esetben pedig különféle ragozott és névutós névmási formákkal jelöli a többes szám első személyt. Az igei, a birtokos névszói és a névmási jellegű adatok összevonásával a következő kép rajzolódik ki:

Az 1946-ból nyert adatokhoz képest új kategóriaként jelenik meg a névmási elemek és a hozzájuk tartozó inflexiók todalékmorfémák együttes használata, amely a személydeixis teljes formai kifejtésének vehető. A birtokos névmási + birtokos személyjeles, valamint a személyes névmási + személyragos, azaz PRO + INFL formák száma összesen kilenc, ami a vizsgált személydeixis jelölésének 4 %-át teszi ki. A korábban vizsgált 1946-os írásokban erre egyetlen példát sem találtunk. A teljes kifejtés velejárója, hogy a többes szám jelölésének legkönnyebben hozzáférhető szóképzési eleme, a *mi* személyes és birtokos névmás itt — a személyes + visszaható névmást is

hozzávéve — tíz alkalommal közvetlenül megjelenik. A puszta igei személyraggal, illetve birtokos személyjellel Ø + INFL való morfológiai jelölések száma 188, arányuk a vizsgált személydeixis 89 %-a. Ez az arányszám 1946-ban 86 % volt, vagyis jelentős elmozdulás nem történt. Az állandó arány annak tudható be, hogy a teljes jelölést a magyar nyelv redundáns elemnek tartja, kerüli, kizárólag nyomatékos esetekben alkalmazza. Az önmagukban álló névmási formák, PRO + Ø száma 15, arányuk 7 %. Közöttük két nyomatékos forma szerepel: *mindnyájan*, *mi magunk*. A *mi* kategóriáját közvetlenül hozzáférhető módon megfogalmazó és teljes formában kifejtő alakok előtérbe kerülését pragmatikai szempontból úgy értelmezhetjük, hogy a bújócska jellegű nyelvi játék okafogyottá vált. A kommunista vezetés nyíltan színre lépett, s kinyilvánította az ország vezetésére formált igényét.

Második lépés gyanánt ezúttal is a többes szám első személyű deixis referenciális értelmezésének lehetőségeit vettem szemügyre. Ezt annak a korábbi megállapításnak a fenntartásával tettem, hogy a többes szám első személyű utalás koreferenciája némely esetben itt sem egyértelmű. Az 1946-os vezércikkek többes szám első személyű deixiséhez viszonyítva az a szembetűnő változás tapasztalható, hogy a korábbi négy — MKP, baloldal, demokrácia, Magyarország — kategóriával szemben a két munkáspárt egyesítését követően már csak két, egy szűkebb és egy tágabb körű halmaz körvonalazódik. A szűkebb kör az országot vezető Magyar Dolgozók Pártja, az országot irányító politikai erő gyanánt határozható meg. A tágabb körű kategória a magyar néppel, az ország egészével azonosítható. Az országra való hivatkozások számaránya (147 eset, arányát tekintve 69 %) ezúttal is jóval meghaladja az országot kormányzó erő, azaz a Magyar Dolgozók Pártja referenciális alanyként való megjelenését (65 eset, arányában 31 %).

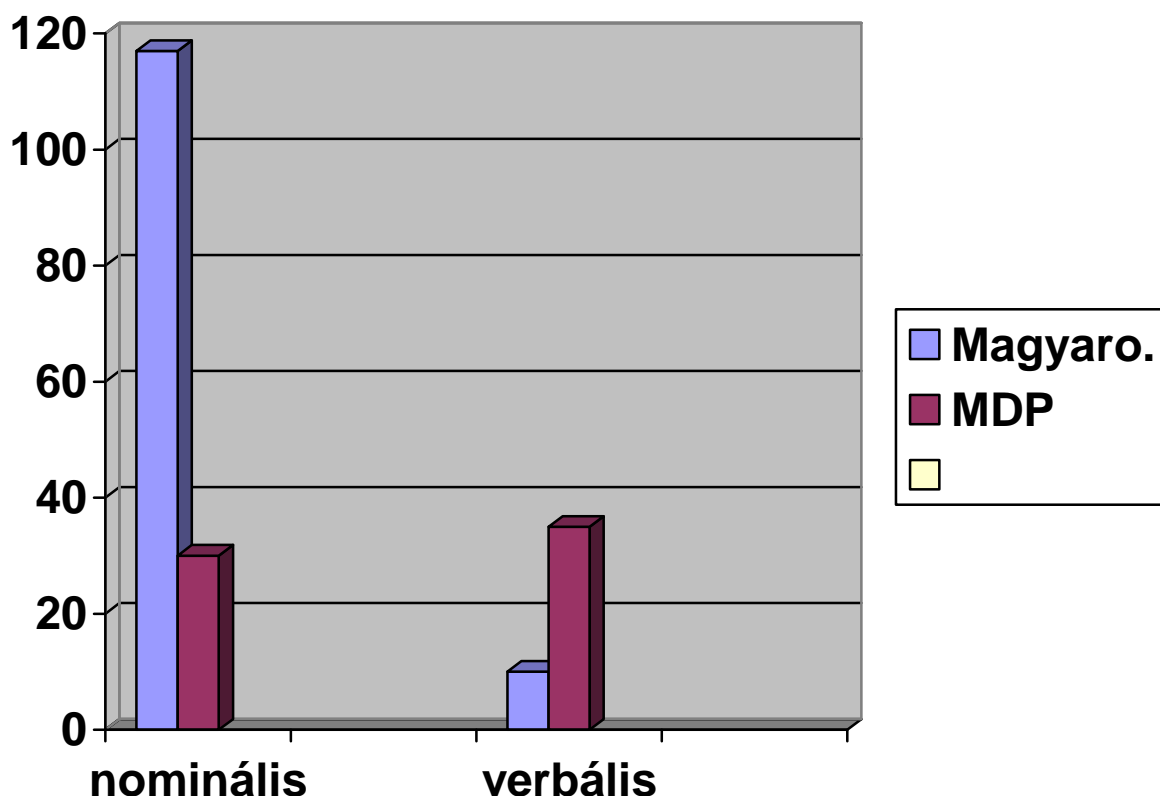

A személydeixis grammatikai formáját a referált entitásokra vonatkoztatva az alábbi megoszlás mutatkozik:

	Magyaro.	MDP	Összesen
Birtokos személyjel	104	23	127
Birtokos névmás + birtokos személyjel	3	2	5
Igei személyrag	29	32	61
Személyes névmás + igei személyrag	1	3	4
Személyes névmás	9	5	14
Személyes + visszaható névmás	1	0	1

A könnyebb összevetés végett a kapott adatokat két nagy csoportba, a névszói és az igei csoportba vontam össze. Ily módon azt az eredményt kaptam, hogy míg a szövegvilág Magyarországra 117 esetben (80 %) névszói, s mindössze 30 esetben igei (20 %) elemmel utal, addig a magyar Dolgozók Pártjának esetében az arány — az 1946-os eredményekhez hasonlóan — itt is megfordul. Az MDP jelölése 35 esetben igei (54 %), 30 esetben (46 %) pedig névszói utalással történik. Az adatokat az alábbi grafikon szemlélteti. A kapott eredményt az 1946-os adatokkal összevetve még inkább érvényes, hogy míg az MDP a cselekvő agens szerepébe lép, addig az ország passzív szerepkörbe szorul. A két kategória, a párt és az ország népének agens-i illetve patiens-i viszonyát a vezércikk szövegeiből vett alábbi példák erősítik meg: „... továbbra is biztosan vigyük előre országunk, dolgozó népünk ügyét, a szocializmus építésének ügyét”, „egész

népünket mozgósítsuk a háborús uszítók e legveszedelmesebb magyarországi fiókvállalata ellen” (A Központi Vezetőség ülése). Hasonló szerepmegosztás rajzolódik ki a következő idézetben is: „*Népköztársaságunk kormánya felhívással fordult a dolgozó magyar nép millióihoz: jegyezzen mindenki Békekölcsönt!*” (Harcolj a békéért – jegyezz Békekölcsönt!)

A többes szám első személyű anaforikus utalásoknak az 1946-os adatokhoz képest bekövetkezett változásait összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: a koreferens csoportok száma négyről kettőre, a pártra és az országra csökkent. Megjelentek a teljes kifejtést kapó és nyomatékos formák, amelyekben a párt nyílt színre lépése grammatikalizálódott. Felmerül a kérdés, hogy a megszerzett hatalom birtokában mi szükség volt arra, hogy továbbra is kihasználják a többes szám első személy összetett jelentésszerkezete által felkínált lehetőséget. Ám nem szabad arról elfeledkezni, hogy a fondorlatosan megszerzett politikai hatalom dacára az MDP társadalmi támogatottsága változatlanul gyenge volt. A hiányzó társadalmi legitimitás okán a tömegek megszólításában rákényszerültek a többes szám első személy kettős jelentésszerkezete által felkínált azon lehetőség kihasználására, amelynek révén a párt

nevében s egyben a nép érdekében szólhattak. Ez a törekvésük explicit módon kifejezésre jut „A Központi Vezetőség ülése” című írásban: „A feladatok jó teljesítése érdekében *tovább kell mélyítenünk Pártunk tömegkapcsolatait*”, valamint „A Központi Vezetőség ülése után *még szorosabban a Párt köré kell zárnunk a dolgozók legszélesebb tömegeit*, hogy jól oldhassuk meg az előttünk álló új, hatalmas feladatokat ...” Az utóbbi idézetből az is kitűnik, hogy korántsem a legitimáció hiánya volt az, ami hatalmon lévőköt aggasztotta s a nyelvi benyomáskeltés eme módjára sarkallta, sokkal inkább az a felismerés, hogy a gazdasági talpraállás kizárólag közös erőfeszítéssel valósítható meg.

A szövegek személyviszonyai mindemellett egy új tendenciát is jeleznek, amely legmarkánsabban a „Központi Vezetőség ülése” című cikk szövegében körvonalazódik. A változás a Magyar Dolgozók Pártjára való utalások formáját érinti. Úgy tűnik, hogy tömegpárttá válásával megindult a korábban egységes kategória kettébomlása. A párttagságra vonatkoztatva a szövegalkotó továbbra is a többes szám első személyű, a párt vezetőségével kapcsolatban azonban egyes szám harmadik személyű formával él: „a Központi Vezetőség ülése *megmutatta*”, „amit a Központi Vezetőség első napirendi pontjában *tárgyalt*”, „a Központi Vezetőség új, fiatal erőkkel *egészítette ki* sorait”, „a Központi Vezetőség Rákosi elvtárs útmutatását *követte*”, „a Központi Vezetőség *példát mutatott* az egész Pártnak, minden pártszervünknek”, „*állapította meg* a KV ülése”. Yule pragmatikájának megállapítása szerint az első személy azokra mutat, akikkel a beszélő közösséget vállal, a harmadik személyre utaló nyelvi elemek távolságtartást jeleznek (Yule 1996: 11). Jóllehet a harmadik személy használata a narrációból adódik, mindazonáltal a pártvezetés elkülönüléséről, eltávolodásáról is tanúskodik. A szociolingvisztika módszerével megközelítve itt egy korábban egységes kategória vertikális szétválása következik be, s ez a szétválás grammatikalizálódik az első illetve harmadik személyű deixis használatában. A szerző önmagát a többes szám első személlyel jelölt csoportban helyezi el, így a szövegalkotás horizontját a vezetettek nézőpontja jelöli ki.

Hasonló nyelvhasználati jelenségről számol be Haraszti Miklós Darabbér című szociográfiájában a munkásnyelvvvel kapcsolatban. Ugyanitt felteszi a kérdést, hogy vajon mi lehet a munkások és a vezetők közötti éles, nyelviileg a többes szám első és harmadik személyű deiktikus formák használatában megnyilvánuló elkülönülés oka (Haraszti 1989: 60-68; idézi: Kiss 2002: 275). A mai magyar nyelv rendszere (Tompa:

1961: 237) a személyes névmásokat tárgyalva a beszélőt, azaz első személyt az együttesen „nem én” jelzővel illetett másik két személlyel állítja szembe. A második és a harmadik személy különbségét a távolsággal és a távolságtartással jellemzi: „Az első személy a beszélőnek önmaga; nyelvünkben ezt az *én* (többségét is kifejezve: *mi*) névmással jelöljük. Ezzel szemben áll lélektanilag a „nem én” két személye. Azt a rendszeren jelenlevő személyt, akihez (bizalmas hangnemben) beszélünk, második személynek számítjuk, s a *te* (többségét is kifejezve: *ti*) megnevezéssel illetjük; azt a rendszeren távollevőt pedig, akiről beszélünk (s azt a jelenlevő személyt, akihez udvariasságból mint távollevőhöz szólunk), harmadik személynek mondjuk, s nevét az *ő* (többes számban: *ők*) névmással helyettesítjük.)” Az első és második személlyel szemben tehát harmadik személlyel a távollevőt jelöli a nyelv. A „Központi Vezetőség ülése” című írásban, valamint Haraszi Miklós szociográfiájának megfigyelésében eszerint az a tapasztalat grammatikalizálódik, hogy az első és a harmadik személlyel jelölt személyek vagy csoportok nem jelennek meg ugyanazon beszédesemény résztvevőiként. Ily módon megszűnik a közvetlen diskurzus lehetősége, vagyis a felek többé nem voltak beszédpartnerek.

5. Az ellenségkép. Az ellenség fogalmának konceptualizálása 1946-ban

A politikai nyelvhasználat célja nem merül ki a saját párt vagy politikai erő pozitív megjelenítésében, másik oldala a politikai ellenfélhez kötődő negatív érzelmi attitűd megalapozása. A többes szám harmadik személy kategóriáját a legnagyobb mérvű pszichikai távolságtartás grammatikai jelzéseként értékeli a szakirodalom. A beszédhelyzet szereplőinek a beszélőtől való távolságát ábrázoló Rees-féle modell az *ők* helyét a beszélővel átellenes póluson helyezi el. Tátrai meghatározásában a harmadik személy utalhat „bárcikre, aki részese a beszédhelyzetnek, de nem részese a beszédeseménynek, vagyis nem tölti be sem a feladó, sem a címzett szerepét.” (Tátrai 2000: 230) A definícióból kiindulva a harmadik személy szerepét a politikai diskurzusban úgy értelmezhetjük, hogy *ők* azok, akiket kirekesztenek az érvényes politikai diskurzus köréből.

A *mi* vagy *mieink* csoport burkolt megjelenítésével szemben a vezércikk szövegében az *ők* csoport közvetlenül hozzáférhető renominatív formában, meghatározott konceptuális tartalmat kifejtő főnévi szerkezetek által jelenik meg. A vezércikk-szövegek értelemhálózatának központi eleme az ellenség megnevezése, azonosító jegyekkel való felruházása és definiálása. A főnévi szerkezetek alkotta tematikus hálót elemezve ezért kognitív és jelentéstani szempontok bevonásával vizsgálom az 1946-os és az 1950-es évek fordulóján íródott szövegek ellenségképét. A különféle nyelvi jelölések révén azt kutatom, hogy az egyes szövegrészek milyen jelentéstartalmak aktiválásával járultak hozzá az ellenség fogalmának kialakításához. A nyelvi — fogalmi jellegű vizsgálatot a kognitív elmélet jegyében azon felfogás alapján végeztem, amely a nyelvi rendszert a megismerés részének tekintve nem különíti el azt a mentális működés más területeitől. A harmadik, elsősorban a többes szám harmadik személyhez kapcsolódó főnevek által értelmeztem, hogy melyek azok az entitások, amelyekkel kapcsolatban a távolságtartás kiemelten érvényesül. Mivel a cikkek témáját az ellenség adja, a harmadik személyre mutató főnevek az ellenség képét rajzolják meg az újságolvasó számára. Jelen fejezet célja így annak nyomon követése, hogy a propagandahadjárat során miként alakították ki nyelvpolitikai eszközökkel az elkövetkező évtizedekben oly fontos szerepet játszó ellenség fogalmát.

Azért volt szükség erre, mert az ellenség olyan nyitott kategória, szemantikai öntőforma, amely tetszés szerinti tartalommal tölthető meg. Korszakonként változó történeti meghatározottságú fogalom, amelynek minden politikai erő aktuális céljának megfelelő értelmet adhat. Az ekkor született vezércikk-szövegek értelemhálózatának központi eleme az ellenség fogalma, vagyis közös témájuk az ellenség megnevezése, azonosító jegyekkel való felruházása és definiálása. A folyamat nyomon követésére a korábban elemzett négy vezércikk közül a „Döntést!” (1946. március 10.), a „Kötelet!” (1946. május 4.) és a „Vonjuk le a tanulságot” (1946. május 5.) című írásokat választottam ki.

A vezércikk-szövegek az ellenség középpontba helyezését a fogalmilag rá vonatkozó főnevek ismétlésével alapozzák meg. Az ismétlés teljes vagy részleges formában, továbbá variáns, szinonima, azonosítás és körülírás, értelmezés vagy más, az adott entitás mezőösszefüggésébe vagy asszociációs körébe vonható névszói szerkezet révén valósulhat meg (Szikszainé 1999: 181—9). A felsorolt nyelvi elemek közötti szemantikai folytonosságot a referenciális azonosság teremti meg, vagyis kapcsolódásuk fontos feltétele, hogy mindezen elemek azonos valóságdarabra utaljanak. Ennek oly módon kell történnie, hogy a koreferenciaviszony, vagyis a szövegelemek kölcsönös megfelelése ne csak a szöveg alkotója számára legyen nyilvánvaló, hanem a befogadó számára is azonosítható legyen. Különböző kompozitumszerkezetekben való előfordulása során – az eltérő szemantikai környezet hatására – a téma gyanánt megjelenő entitás, jelen esetben az ellenség különböző ismeretrészeket aktivál, amelyek révén konceptuálisan maga is gazdagodik (Tolcsvai 2003: 318). Az entitás megnevezései ily módon tág teret adnak bizonyos pragmatikai szempontok érvényesülésének. A politikai propaganda területén mindez különös jelentőséget nyer, hiszen az ábrázolás módja egyben az ábrázolt entitás konceptualizálásának módját is meghatározza (Tolcsvai 2005: 25). A szemantikai ismétlés különféle formái fontos szerepre tesznek szert a politikai nyelvhasználat fókuszába kerülő kategóriák fogalmi artikulálódásában, ami média és politika szimbiózisában meghatározott politikai akarat vagy szándék hatásos alátámasztásának eszközévé lehet.

Az ellenség fogalmának megjelenését három vezércikk szövegében kísérem végig. Különböző nyelvi jelölései révén azt vizsgálom, hogy az egyes szövegrészek milyen jelentéstartalmak aktiválásával járultak hozzá az ellenség konceptusának kialakításához. Mivel a vizsgálat során a fogalomra vonatkozó lexémák és

szószerkezetek egymásra vonatkoztatását kell elvégezni, ezért szükségesnek mutatkozott az ide vonható szövegrészek kiemelése és dekontextualizálása, annak ellenére, hogy a teljes szemantikai kapcsolat csak a kontextusban jön létre. Ahol szükségesnek mutatkozott, a minél teljesebb értelemszerkezet megtartása céljából az entitás főnévi szintű megnevezése mellett teljes szintagmaszerkezeteket vagy tagmondat értékű nyelvi egységeket is bevontam az elemzésbe.

Az ellenség kategóriájának legsokoldalúbb megfogalmazásával „A vonjuk le a tanulságot” című írás [I] szolgált, mely az alábbiakban felsorolt szószerkezeteket és tagmondatokat tartalmazza. A kigyűjtött elemeket a könnyebb hivatkozás kedvéért azok szövegbeli előfordulását követő, kerek zárójelbe tett arab számozással jelölöm, rájuk a vizsgálat során is így hivatkozom.

- [I] (1) a magyar nemzet leggyalázatosabb korszakának bűnösei – a Horthy–Szálasi-rendszer pribékjei
- [I] (2) a szabadság és béke magyarországi ellenségei
- [I] (3) a magyar nép és a magyar béke ellenségeinek tábora
- [I] (4) fasiszta terrorbandák
- [I] (5) a bandák éppen az ország külpolitikai sikerei idején kezdték fokozni hazaáruló tevékenységüket.
- [I] (6) fasiszták kézigránátos szervezkedései
- [I] (7) Kiss Szalézok, Follyk, Bilkey-Pappok kézigránátos, géppisztolyos bandái
- [I] (8) Folly-féle fasiszta szervezkedés
- [I] (9) fasiszta szervezkedők
- [I] (10) fasiszta bandák hazaáruló szervezkedése
- [I] (11) államellenes összeesküvés
- [I] (12) a demokrácia rosszindulatú bírálói
- [I] (13) demokráciaellenes támadások szócsövei
- [I] (14) fasiszta összeesküvők
- [I] (15) fasiszta orgyilkosok
- [I] (16) fasiszta és klerikális reakció összeesküvése
- [I] (17) fasiszta összeesküvések
- [I] (18) gyilkos bandák

A témát a szövegben központi szerepet játszó entitás első említése vezeti be [I] (1). Az első említésről tudjuk, hogy nem pusztán új információ bevitelét jelenti, hanem valamely meglévő tudáskeretet vagy sémát aktivál (Tolcsvai 1994: 28), amelyhez később további ismeretelemek kapcsolódnak (Tolcsvai 2003: 311-2). Ez a tudáskeret ebben az esetben a közelmúlt történetének egy időszakához, a *Horthy- és Szálasi-korszak*hoz kötődik. A nyelvi összekapcsolás egybemossa a két világháború közötti korszakot és a nyilas időszakot, ami a múlttal való szembefordulásban és annak leküzdésében nyer értelmet. Olyan időszakban is kifejezhető ellentétpár

konstruálódik, amely a közelmúlt történéseit elszenvedett kortárs számára fogalmilag jól megragadható és értelmezhető (Koselleck 1998: 17). A múlttal a korabeli szabadságot és békét állítják szembe, amelyet állítólagos ellenség veszélyeztet [I] (2). Mivel a történeti tapasztalat és az episztemikus tudás az ellenséggel kapcsolatban a külső támadó képét aktiválja, a második említés *magyarországi* jelzője [I] (2) ezt a tudáskeretet a belső ellenség fogalmával frissíti. A belső ellenség koncepciója ellentmond annak a hagyományos térbeli elrendezésnek, amelyben az ellenség fogalma az országhatáron kívülre szorul. Másfelől a belső ellenség létével a nemzeti egység feltételezése is érvényét veszti. Mivel a fogalmi keretbe belépő új elem a hagyományos elképzelést felborítja, a szövegértelem az ellenség fogalmának újbóli meghatározását kívánja meg. Szükségessé vált annak megerősítése, hogy a diskurzus tárgya mégis a magyar nép közös ellensége [I] (3). Az olvasó nemzeti érzületére apelláló meghatározás a párt választási sikertelenségét nemzeti fenyegetettségként találja. A *tábor* megjelölés [I] (3) nem szórványos csoportokat, hanem több részből álló, nagy létszámú ellenséges erőket implicál, amit az [I] (7) példában felsoroltak támasztanak alá.³

Az ellenség definícióját az ellenség jellemzőinek meghatározása követi. Konceptualizálásának legfontosabb elemét a *fasiszta* jelző tartalmazza. Noha első ízben csak a [I] (4) példában tűnik fel, megjelenítését már a témát bevezető Szálasi-rendszer említése előkészíti [I] (1). A vezércikk szövegében a fasiszta jelző kilenc alkalommal fordul elő, így mint az ekvivalenciaviszony legnyilvánvalóbb és leggyakoribb jele, fő szerepet játszik a koreferenciaviszony megteremtésében. A ellenség fogalmával kapcsolatba kerülő főnevek jelentésspecifikáló elemeként az antik eposzok epitetonjának mintájára újra és újra visszatér. Mivel a politikai konszenzus és a közmegegyezés által egyöntetűen elítélt entitást idéz fel, pejoratív jellege minden, vele kapcsolatba kerülő entitást áthat.

³ Kiss Szaléz (eredetileg K. László 1904—946) gyöngyösi ferences szerzetes, a Független Kisgazdapárt gyöngyösi alelnöke, az általa szervezett Keresztény Demokratikus Ifjúsági Munkaközösség helyi elnöke. A kommunista egyházüldözés egyik első áldozata. Szovjet katonák ellen elkövetett fegyveres merényletek hamis vádjával 1946. április 29-én letartóztatták, 1946. október 26-án Sopronkőhidán kivégezték.; Bilkey Papp Zoltánt a Budapesti Népbíróság 1946. május 18-án kelt Nb.V.495/1946/30 számú ítéletével, majd a NOT 1947. május 19-én kelt NOT./5273/1946/50 számú ítéletével ítélte halálra. Az ítéletet az 1944. október 15-e után a Prónay-, majd a Vannay-különítmény tagjaként végrehajtott bűncselekményekkel, valamint a Magyar Front néven a szovjet megszállás ellenében létrehozott fegyveres szervezkedésben való részvételével indokolták, noha az alapeljárásban nem bizonyosodott be az 1944-es kivégzésekben való közvetlen részvétele.; Folly Gábor (1919-1957) 1945-46-ban fiatalok egy csoportjával a megszálló szovjet erők ellenében „katonai jellegűnek” mondott szervezkedést hozott létre. Ld. ÁBTL 3.1.9 V 54571 László Béla-dossier

Az ellenség másik fontos jellemzőjét az erőszakos bűncselekmények képét aktiváló, a [I] (4) példában feltűnő *terrorbanda* alapozza meg. Az utótag ismétlése [I] (5), [I] (7), (9) és rokon értelmű szókkal való helyettesítése [I] (6), (8), (9), (10), (11), (14), (16), (17) a vezércikk tematikus szöveghálóját adja. Az erőszakos és fegyveres bűnbándák képét az [I] (5) és (6) példában hatásosan megerősíti a fegyverfajta megnevezése, amely – mint részletes adat – alátámasztja a szervezkedésekről szóló hírek hitelességét (van Dijk 1988: 84-5). Szintén a szervezkedésekről szóló híradás hitelesítését szolgálja az állítólagos vezetők megnevezése [I] (7). A névhasználat formája, azaz a vezetéknevek többes számú használata önmagában pejoratív jellegű. Az ellenség tevékenységének *bandaként* [I] (4), (7), (18), *szervezkedésként* [I] (6), (8), (9), (10) és *összeesküvésként* [I] ((11), (14), (16), (17) való ismételt említése a tevékenységi formákban közös illegitim jelleget erősíti. A törvénysértéssel vádolt politikai ellenfelet ezzel kriminalizálja, ami az ellene való fellépés jogos és szükséges voltát indukálja. A fegyveres összeesküvések hazaáruló jellegét két példa, [I] (5)(10) erősíti meg. A negatív cselekvéssor a felsorolt személyeket és a hozzájuk csatlakozókat negatív színben tünteti fel. A *hazaáruló tevékenységet* és az *államellenes összeesküvést* szinonim fogalmakként kezelő [I] (10) és (11) példa haza és állam szemantikai azonosítását alapozza meg. Ettől fogva a szöveg értelemhálózatában az állam védelme a haza megvédésével egyenlő értékű, s az államot védő politikai erő honvédő szerepkörben jelenik meg. Ha pedig az országot államellenes összeesküvés fenyegeti, értelemszerűen előtérbe kerül az államvédelem fontossága.⁴

A vezércikk szövegének [I] (12) és (13) példáiban, *a demokrácia rosszindulatú bírálóival* és *a demokráciaellenes támadások szócsöveivel* a téma kifejtése látszólag megtorpan. A felelősök keresésével azonban éppen minden korábbinál szélesebb dimenziót nyer. A szöveg létrehozását irányító pragmatikai szándék ezen a ponton nyíltan előtérbe lép, és a választásokat fölényesen megnyert koalíciós partnerre, a Kiszgazdapártra hárítja a „leplezett” fegyveres incidensek felelősségét. A két visszafogottnak tűnő megnevezés valójában az ellenségképzés minden korábbinál intoleránsabb módjáról árulkodik, mivel az ellenség kategóriáját mindazokra

⁴ A szövegelemzés ezen pontján célszerű a kor történéseinek felidézése: 1946. májusában került sor a fasizmus maradványainak felszámolására szervezett, kezdetől kommunista irányítás alatt álló Politikai Rendészeti Osztály átszervezésére, amely 1946. decemberétől a Belügyminisztérium Államrendőrség Államvédelmi osztálya néven működött.

kiterjeszti, akik nem osztják a beszélő álláspontját (Edelman 1998: 99). Immáron mindenkit, aki nem lép fel a fegyveres szervezkedések ellen, az ellenséghez sorol. S hogy a szövegalkotó kikre gondol, félreérthetetlenül közli a bekezdés zárómondatának pragmatikai előfeltevést közvetítő időhatározója: „... a fasiszta összeesküvők egyre arcátlanabbul és aljasabbul fognak fellépni és *továbbra* is a Kiszgazdapártban fogják földalatti szervezkedésük legális formáit keresni.” [I] (14)

Ám a fentiekkel az ellenség kategóriájának tartalommal való megtöltése még nem zárult le. A cikk utolsó előtti bekezdése a *fasiszta és klerikális reakcióval* [I] (16) két új elemet utal az ellenség körébe. Az egyház szerepeltetését az [I] (7) példában a fiatal gyöngyösi ferences pap, páter Kiss Szaléz fegyveres bandák vezetőjeként való bemutatása készítette elő. Az egyház politikai hatalmára utaló *klerikális* jelzővel kiegészítve a katolikus egyház az ellenséges elemek gyülekezőhelyeként jelenik meg.

A jelzős szerkezet alaptagjaként szolgáló latin eredetű *reakció* [I] (16) korábban 'visszahatás, ellenhatás' értelemben az élettan szókincséhez tartozott, és mint tudományos szakszó, köznyelvi konnotációval nem rendelkezett. 'A társadalmi haladásnak való ellenszegülés' jelentésben a munkásmozgalom irodalmából szovjet közvetítéssel vette át anyanyelvünk. Viszonylagos szemantikai üressége lehetővé tette, hogy az ellenséget vele közösen, funkcionálisan saját céljaikhoz igazítva nevezzék meg (Koselleck 1998: 18). Gyűjtőfogalomként alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a fasiszmus maradványai mellett a politikai ellenfelek s mindazon személyek és csoportok megnevezésére használják, akik az MKP által kijelölt társadalmi haladás irányát megkérdőjelezték. Mivel az ellenség elleni harc egyik kulcsfogalmává nőtte ki magát, a szó használatát két, ugyanazon sajtókampány részét képező vezércikken vizsgáltam tovább. A *Döntést!* (1946. márc. 10.) [II] és a *Kötelet!* (1946. máj. 4.) [III] című írásokban a *reakció* főnév és a belőle képezett *reakciós* melléknév használatának alábbi példái olvashatók:

[II](1) arcátlanul előretört reakció

[II] (2) ... a magyar munkásság százezres tömegei indultak harcba, nem azért, hogy alkudjanak a reakcióval, hanem azért, hogy leverjék

[II] (3) reakció ügynöksége

[II] (4) reakció gyűjtőpártja

[II] (5) reakció és nagytőke hálója

[III] (1) a reakció nálunk taktikát változtatott: megváltoztatta harci módszereit

[III] (2) a koalíciót a reakció nem tudta felrobbantani

- [III] (3) a reakciónak a koalíció belüli legális aknamunkája
 [III] (4) A demokrácia a reakció támadásait nyílt harcban mindenütt visszaverte.
 [III] (5) a reakció a föld alá húzódva is folytassa harcát a demokrácia ellen
 [III] (6) a pártban [FKgP] gyülekező reakció ... a pártban, a párt körül, a párt mögött fegyveres terrorbandák alakulnak...

Az összegyűlt példák a reakcióra vonatkozó következő ismereteket közvetítik az újság olvasói számára: annak célja a koalíció felrobbantása [III] (2), ám erre irányuló próbálkozásai meghiúsultak, mert a demokrácia nyílt harcban sikeresen verte vissza ezeket a támadásokat [III] (4). A reakció céljáról, a koalíció és a demokrácia [III] (5) elleni harcról ennek ellenére nem tett le, csak taktikát változtatott [III] (1). Ez azt jelenti, hogy a nyílt eszközökkel fellépő demokrácia ellenében alattomban támad [III] (3), [III] (5). Vagyis: ha az ellenség létezése tapasztalati úton nem igazolható, létével és működésével akkor is számolni kell. A láthatatlanul is ténykedő ellenség rögeszméje vetette meg annak alapját, hogy a témát az elkövetkező évtizedek politikai diskurzusában mindvégig ébren tudták tartani. A nyílt harc helyett orozva támadó ellenség képét két genitivus subjectivusi szerkezet gazdagítja. Az *ügynökség* lexémája az idegen megbízatást teljesítő szervezetre utal, egyben a reakciónak a Kiszgazdapárt jobbszárnyával való azonosítását tartalmazza [II] (3). A másik az élővilágból vett pókháló metaforájával él [II] (5). Az olvasóközönség tudatában a pókháló metafora olyan előzetes ismeretet aktivál, amely jól érzékelteti az ellenséges tevékenység veszélyét. Mivel a pók hálója összefüggő rendszert alkot, a szöveg azt jelzi, hogy nem elszigetelt ellenséges tevékenységről van szó. A reakcióval együtt említett nagytőke a mindaddig politikai értelemben használt kategóriát társadalmi rétegződésre váltja. A megjelölt társadalmi osztály nyilvánvalóan nem fedi a Kiszgazdapárt támogatóinak tényleges társadalmi hovatartozását, említésük szándéka, hogy a Kiszgazdapártot reakciós gyűjtőpártként [II] 4), [III] (6) mutassák be. A [III] (6) példa halmozása a feszültség fokozásával „...a pártban, a párt körül, a párt mögött fegyveres terrorbandák alakulnak a demokrácia konszolidációjának s a külpolitikai érdekeinek aláaknázására” a helyzet veszélyességét jelzi.

A felsorolt nyelvi példák bemutatják, hogy a pejoratív tartalmú szövegkörnyezet miként építi ki egy korábban semleges lexéma negatív konnotációját. A szó használatának körét még inkább kibővítette a belőle képzett, funkcionálisan mozgékony *reakciós* melléknév. Az idegen tő magyar képzővel való

ellátása önmagában is a használat frekvenciájára utal, hiszen a melléknévi formában való használat lehetősége a főnévet felülmúlja. A Döntést! című írásban [II] az alábbi példái fordulnak elő:

- [II] (1) reakciós jobbszárny
- [II] (2) reakciós jobbszárny képviselői
- [II] (3) reakciós jobboldal politikája
- [II] (4) reakciós Horthy-ügynök, Eckhardt Tibor
- [II] (5) Saláta Kálmán reakciós machinációi
- [II] (6) reakciós, sőt fasiszta tömeghangulat
- [II] (7) reakciós gentry
- [II] (8) Kisgazdapárt ... reakciós jobbszárnya
- [II] (9) reakciós jobbszárny
- [II] (10) reakciós közigazgatás
- [II] (11) reakciós jobbszárny
- [II] (12) reakciós jobboldal

A fenti példákban a reakciós jelző a stigmatizáció eszközeként működik, pejoratív értékű bélyeg rásütésével egyenértékű. A tizenkét esetből hét ízben a jobboldal, illetve a jobbszárny jelzőjeként szerepel [II] (1,2,3,8,9,11,12). Amennyiben alaptagként a jobbszárny jelenik meg, a szerkezet nyíltan a Kisgazdapártra vonatkozik. A reakció tevékenysége ily módon politikai paletta vonatkozásában a jobboldalhoz, pártok viszonylatában kifejezve a Kisgazdapárthoz kötődik. Negatív konnotációja révén a választásokat megnyert párt tevékenységét ellenszenves színben tünteti fel. A reakció fogalmának társadalmi osztályhoz kötése ebben az esetben sem ekvivalens a FKgP tényleges támogatóival, mert a pártot a letűnt gentry réteghez köti [II] (7). Hangulati jellemzését egyfelől ismét az *ügynök* [II] (4), másfelől a *machinációi* [II] (5) alaptag adja. A korábban már tárgyalt ügynökkel megegyezően szemantikailag a *machináció* is a 'tisztázatlan, kétes célokat szolgáló tevékenység' jelentéssel minősíti a politikai ellenfelet. A reakció ebben az írásban nemcsak elvont politikai kategóriaként jelenik meg. Míg az eddigiek során csak a politikai paletta jobboldalán és a Kisgazdapárt soraiban általánosságban helyezték el, ezúttal két képviselőjét – neves politikusok személyében – név szerint is az olvasó elé állítják.

Aki csak az olvasás, nem pedig az elemzés céljából veszi kézbe a szöveget, annak figyelme könnyen átsiklik a [II] (6) számmal jelölt példán. A *reakciós, sőt fasiszta tömeghangulat* szerkezetben a két jelző közé kitett sőt kötőszó fokozást sejtet. Fokozásnak csak hasonló minőséget hordozó entitások esetében van helye, így a szövegértelmezés a reakció és a fasiszmus fogalmának azonosításával él. A manapság gyűlöletbeszédnek hívott politikai nyelvhasználat veszélyes eljárása érhető itt tetten. Valamely fogalomnak egy szélsőségesen negatív entitással történő együttes említése, különösképpen pedig azonosítása minden más módszernél alaposabban devalválja annak értékét, s a hitelrontás jóformán észrevétlenül történik. A két fogalom ettől fogva egymáshoz kapcsolódva, visszavonhatatlanul negatív felhanggal épül be a cikk olvasójának tudáskeretébe.

5.1. Az ellenségképzés nyelvi technikái

A három vezércikken végzett szövegtani és jelentéstani vizsgálat azt bizonyítja, hogy az ellenségre nincsenek külön szavak vagy kifejezések. Szinonimái szabadon választhatók, s azokat a rendelkezésére álló nyelvi „anyagraktárból” minden politikai akarat önnön szándékának megfelelően állítja össze. A politika nyelve helyett ezért célszerűbb a nyelv politikai instrumentalizálódásáról szólni. Az ellenség nyelvi konstruálásának ugyankor vannak bizonyos módjai, amelyek fogalmilag felismerhetők, és nyelvileg leírhatók. A fenti példaanyag alapján az alábbi, erre vonatkozó tipológia rajzolható meg:

Aszimmetrikus ellenfogalmak használata: Minden nyelvben vannak olyan, alapvetően racionális értékelést kifejező oppozíciós struktúrák, amelyekben az értéktelítés és az értékmegvonás magában a nyelvi elemekben bennfoglalt szemantikai szerkezetnek a következménye. A politikailag motivált nyelvhasználat ezeket az ellentétpárokat a „mi” és az „ők” csoporthoz többnyire egyoldalúan pozitív illetve negatív előjellel rendeli hozzá. A téma neves német kutatója, Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmak terminussal jelölte ezt a verbális technikát (Koselleck 1997: 7-8). Ennek módszerével élt a „Döntést!” című írás szerzője, amikor a *jobboldal aknamunkája*, valamint a *jobboldal provokációi* fordulatokat használta. A „Kötelet!” című írás ugyanakkor saját politikai küzdelmüket a *demokrácia nyílt harcaként* említi: „A demokrácia a reakció támadásait *nyílt harcban* mindenütt visszaverte. A legális próbálkozások kudarca, a vereségek sorozata arra kényszerítette a reakciót, hogy *föld alá húzódba* is folytassa harcát a demokrácia ellen.” A „Döntést” c. cikk a Független Kisgazdapártot *uram-bátyámos alkudozásokkal, kétkulacsossággal* jellemzi, azzal vádolva őket, hogy *két vasat tartanak a tűzbe*. A munkáspártokkal kapcsolatban viszont *hajthatatlan következetességről, harci elszántságról és erélyes fellépésről* szól. A felhasznált sztereotípiát által a „mi-csoport” rokon-, a szembenálló csoport ellenszenves fogalmi keretbe helyeződik⁵ (van Dijk 1988: 71).

⁵ Az aszimmetrikus elrendezés nemcsak az explicit módon megjelenő nyelvi elemek viszonylatában érvényes, Van Dijk a hír műfaj stílusával kapcsolatban a nyelvileg ki nem fejtett előfeltevésekkel kapcsolatosan ugyanerről az eljárásról számol be: „Whereas negative implications are often associated with politically or socially defined them-groups, neutral or positive implications may be associated with the acts of those considered as we-group.”

Kriminalizálás: A politikai ellenfelek nem feltétlenül ellenségek, bizonyos ellenfelek, így például a koalíciós partnerek legitimként tisztelhetőek és elfogadhatóak (Edelman 1998: 89). Amikor a „Vonjuk le a tanulságot” című írás az ellenfél táborát *bandaként, hazaárulóként* mutatta be, akik *merényletek* és *gyilkosságok* sorát hajtották végre, akkor a koalíciós partnert bűnöző gyanánt kezelte, vagyis kriminalizálta. Ezzel a szóhasználattal a kisgazdapárt jobbszárnyát verbális eszközzel rekesztik ki a magyar társadalomból. A koalíciós partner kriminalizálásának az a célja, hogy ürügyként szolgál az együttműködés felbontására. Ha az országban valóban békét veszélyeztető fegyveres bandák garázdálkodnak, és a szembenálló politikai párt azok működését hallgatólagosan támogatja, úgy indokoltnak tűnik, ha attól kezdve a korábbi ellenfelet mint bűnpártolót ellenségként kezelik. A kriminalizálás módszerének fontos hozadéka, hogy általa az ország békéjének védelmét hirdető MKP már nemzeti párt arculatában léphet a belpolitika porondjára.

Archetípusok felhasználása: A politikai nyelvhasználatban ezalatt olyan ősi, alapvető tapasztalatokat felidéző képek felhasználását értem, amelyek mindenki számára jól ismertek, ezért kollektív jellegűnek tekinthetők. Az ellenséggel kapcsolatban értelemszerűen jelenik meg itt a harc fogalma, amely egyben a korszak nyelvhasználatának legfontosabb elemévé lett. A megtámadtatás és a védekezés képével él például a „Vonjuk le a tanulságot” című írás szerzője, amikor *a szabadság és béke magyarországi ellenségeiről* szól. Természetesen mindig az ellenség támad: hiszen az ellenség létének legfontosabb attribútuma a támadás, amely egyben a „mieink” védekezését indukálja. A „Döntést” című vezércikk az ellenség céljait az alábbiakban foglalja össze: „*lehengerelni*” a munkáspártokat, a kommunistákat *megsemmisíteni*, a szociáldemokratákat pedig *behódolásra* kényszeríteni. A sajtókampány részeként megjelent „Felelőtlen beszéd” (1946. február 9.) című írás a demokratikus kormányzás intézményrendszerének egyik elemét, Sulyok Dezső parlamenti beszédét interpretálta támadásként: „Sulyok *támadja* a Gazdasági Főtanácsot és a kormány széleskörű intézkedési jogát”. A vezércikk írója az MKP nevében így már a *demokratikus kormányzás, és a nép érdekeinek megvédéséről* szólhat. Amikor mégis a baloldali erők támadnak, mint a „Döntést” c. írás bevezetőjében, azt az általános foratókönyvnek megfelelően *ellentámadás*, azaz

védekezés gyanánt aposztrofálják: „*a Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács hatalmas ellentámadása...*”

Hasonlóképpen közös, alapvető jellegű tapasztalatot hív elő a *haladás* képe. Az elsődlegesen térbeli relációt, a valahonnan valahová való eljutás élményét metaforává tágító kép az ellenséget azzal vádolja, hogy meggátolja az ország haladását. A „Döntést” című cikk szövege ennek megfelelően az *eltorlaszol, paralizál, megbénít* igékkel jeleníti meg a gátvetést, melyet a Kiszgazdapárt jobbszárnyának tulajdonítanak – szembeállítva azt a *demokrácia fejlődésével*: „A Kiszgazdapárt jobbszárnya *paralizálja, megbénítja* magát a Kiszgazdapártot és rajta keresztül a kormányzást, az egész demokráciát.” A mozgás és előbbre jutás pozitív alapélményével szemben általános pszichológiai tapasztalat, hogy az akadályoztatás indulatokat gerjeszt és frusztrációt szül, vagyis a metafora az olvasó érzelmeire hat (vö. Jakusné 2002: 448). Az archetípusok működésének lényegére is érvényes a sztereotípiákkal kapcsolatban alább megfogalmazott megállapítás: „nem olyan fogalmakról van szó, amelyekkel a másik embert, akár ellenségként is, meg lehetne érteni, hanem sztereotípiákról, amelyeket csak felidéznek és felhasználnak.” (Koselleck 1998: 22)

Temporális reláció: Az ellenség fogalmának hagyományos struktúrája topográfiai elrendezésű. Belső ellenség esetében a térbeli elhelyezés nem működik, ezért más oppozíciós viszonyt kell a helyébe léptetni. A „Vonjuk le a tanulságot” c. vezércikk az ellenséggel kapcsolatban *Horthyra* és *Szálásira* hivatkozik, s a cikket végigkísérő *fasiszta* jelző is a közelmúlt történéseire utal. A múlt említésekor a régi társadalmi és hatalmi struktúra részeit soha nem a hivatalos nevükön nevezik meg. A *fasiszta* és *reakciós* jelzőkkel a múlt egy szélsőséges szeletét ragadják ki, s azzal kapcsolatos felháborodásukat juttatják kifejezésre. Ezzel a módszerrel a kevésbé tudatos olvasókban is hasonló érzelmeket keltenek (v.ö. Schlosser 1990: 21)⁶. A magyar társadalom újjászervezését illető politikai nézeteket egyfajta időtengelyen helyezik el. Míg saját álláspontjukat a múlttal való radikális szembefordulásban fogalmazzák meg, az attól eltérő elképzeléseket kivétel nélkül a múlthoz kapcsolják. A Kiszgazdapárt esetében annak mamutpártként való bemutatása is ezt célozza: „Ez az 57 %-os, sőt a nemzetgyűlésen 60 %-os többséggel rendelkező *mamutpárt* a mai

⁶ A szerző ezzel kapcsolatban a Szovjet Megszállási Zónában kiadott Tägliche Rundschau 1945. május 15-i számát vizsgálta.

formájában eltorlaszolja a demokrácia fejlődését.” Mivel mindennapi tapasztalatainkon alapuló tudásunk szerint a múltnak az a természete, hogy elmúlik, ezért a temporális relációban megnyilvánuló aszimmetrikus konstrukció nemcsak a szembenálló politikai nézetek elavultságát sugallja, de egyben a velük való leszámolás természetes voltát implikálja. Az ellenség explicit meghatározásával szemben ezen technika nem elhanyagolható előnye a képlékenység.

Kontextus által vezérelt értékmegvonás: A „nyelvi átszerelés” terminussal is illetett eljárás a lejáratás és hitelrontás egyszerű, ám hatásos eszköze (Kiss 2002: 255). A szó értékszerkezetének negatív irányú elmozdulását ebben az esetben a szöveggörnyezet indítja el. A szintagma szerkezet egyik tagjának negatív értékelése tevődik át a másik, korábban semleges tagra. A kontextus által vezérelt értékmegvonás jellegzetes példája a *fasiszta és klerikális összeesküvés*, valamint a *reakciós, sőt fasiszta tömeghangulat* esete. A közös alaptag mellett álló *fasiszta* és a *klerikális*, illetve *fasiszta* és *reakciós* jelzők hasonló minőségekre utalnak, ennek következtében megindul a mindaddig semleges elemnek számító *klerikális* és *reakciós* szó negatív penetrációja.

Az irányított kommunikáció eredménye egy szélsőségesen polarizált társadalmi értékszerkezet kialakulása. A nyelvi minták tudatos megszerzése folytán a „mi”-csoporthoz tartozó pozitív, értékhordozó, s a szembenálló „ők” csoporthoz tartozó, stigmatizált elemek a társadalmi értékskála két szélső pólusára szorulnak. A romantika regényalakjaihoz hasonlóan itt is minden árnyalást nélkülöző, egyértelműen pozitív és negatív szereplők jelennek meg; az ország előrejutásán munkálkodó s a békés alkotó munkát megbecsülők táborát ellenpontozza az ország vesztére törő, a békét fenyegető, kártékony ellenség képe. Az értékszerkezet polarizálódása átmenetet nem ismer, ily módon közbülső állásfoglalást sem tesz lehetővé. A vezércikkekben kiragadott példák nyelvileg rajzolják ki a korszak Rákosinak tulajdonított irányelvét: „aki nincs velünk az ellenünk van”. Bibó István A demokrácia válságáról írott cikkének a kommunista párttaktikával foglalkozó fejezetében vetette papírra alábbi, ezzel kapcsolatos gondolatmenetét: „A demokrácia magyarországi válságának a központi része a reakció és a fasiszmus elleni harc válsága. Nem kétséges, amint ezt büszkén hangoztatni is szokta, hogy ennek a harcnak az élén a kommunista párt áll. Egy esztendő óta az ország társadalmi, gazdasági és politikai életének legkülönbözőbb pontjain ragadja üstökön és semmisíti

meg a reakciót, és minden héten újabb és újabb fészkeket fedez fel. A csodálatos csak az, hogy a reakciónak és a fasizmusnak minél több fészket fedezik fel, annál szűkebb lesz a demokrácia platformja és annál szélesebb a reakcióé, s minél több ponton semmisíti meg a kommunista párt a reakciót, annál inkább izolálódik ő maga az egész országban. Mindez nem ok nélkül van így, mert ez is beletartozik a kommunista párttaktika válságának elemei közé.” (Bibó 1981: 47)

Jóllehet ezúttal mindössze három 1946-os vezércikk elemzése történt meg, az ellenség fogalmi artikulálásának jelentősége időben túlmutat a vizsgált esztendő keretén. A Magyar Kommunista Párt, majd az egyesülést követően a Magyar Dolgozók Pártja a pártállam évtizedeiben továbbra is a társadalmi legitimáció oly mérvű hiányával küzdött, amely magyarázatul szolgál arra, hogy miért kutatták oly kíméletlen ellenségkeresési kampányokkal a társadalmi érdekkifejezésnek minden, a párt hivatalos elképzelésétől eltérő alternatíváját. Az ellenség megnevezése így — sajnos — az elkövetkező évtizedben is „örökzöld” központi témája maradt a politikai diskurzusnak.

5.2. Az 1950-es évek fordulójának ellenségképe

A pártegyesítést követően a politikai hatalom egyetlen és kizárólagos letéteményese a Magyar Dolgozók Pártja lett. Mivel minden más politikai erő kiszorult a hatalomból, észszerűnek tűnhet az a feltételezés, hogy ezzel lezárultak az ellenségkeresési kampányok, és a hatalom birtokosai az ország irányítására és újraépítésére koncentráltak. Történeti ismereteink azonban ellentmondanak ennek a feltételezésnek. A Szabad Nép továbbra is gyilkos tervekről s azok leleplezéséről tudósít, vagyis az ellenség felkutatásának hevülete nem csökkent, inkább a hisztériáig fokozódott. A hatalmi viszonyok megváltozása mindazonáltal a szövegek keletkezése és az ellenség megfogalmazása szempontjából egyaránt új helyzetet eredményezett. Míg a vezércikk célja korábban a politikai vetélytárs lejáratása volt, annak helyébe itt a társadalmi mértékű legitimáció megteremtésének szándéka lépett. Ennek egyik aspektusát a többes szám első személyű utalások rendszerének megváltozása dolgozta ki, melyet a 4.2.3. részfejezetben fejtettem ki. Ugyanezen törekvés másik oldalát az ellenség fogalmának megváltozása adta. Az ellenségkép változását ebben az esetben is ugyanazon vezércikk szövegén követem nyomon, amelyek szövegét a személydeixissel kapcsolatban is vizsgáltam. Ezek a következők: „A Központi Vezetőség ülése” címmel 1950. június 7-én napvilágot látott vezércikk témája a népgazdaság fejlesztése és a klerikális reakció elleni harc volt. „A harcolj a békéért — jegyezz Békekölcsönt!” ugyanazon év szeptember 28-án jelent meg, célja az ötéves terv támogatására kibocsátott államkötvények jegyzésének propagálása. „A per tanulsága” című írás 1951. június 30-án, a Grósz József kalocsai érsek elleni pert követően, a „Békénk legelső ellensége” pedig 1951. november 27-én íródott.. Az utóbbiról elmondható, hogy az ellenség fajtáit a leltárkészítés igényével veszi számba. Az elkövetkező fejezetben azt vizsgálom, a megváltozott történeti körülmények hatására változott-e, s ha igen, mennyiben a Szabad Nép vezércikkeiben felrajzolt ellenségkép.

Egy részletesen elemezni nem kívánt, ám az adott korszakban megjelent vezércikk a következőképpen határozta meg a belső ellenség fogalmát: „*A békebizottsági tagok szemtől szembe álltal most a belső ellenséggel: a háborúra spekuláló kulákokkal, a volt gyárosokkal, az imperialistákkal egy követ fújó reakciós papokkal.*” (Békebizottságaink további megerősítéséért 1951.05.08.) A megfogalmazásból kitűnik a szóhasználat megszilárdulása. A *kulák* orosz eredetű jövevényszó, amely 1945 után a gazdag parasztot jelölte nyelvünkben. A *reakciós* és az

imperialista a munkásmozgalom rétegnyelvéből került át a köznyelvbe. 1950/51 fordulójára már kikristályosodott a belső ellenség fogalma, s amint azt a szövegen kívüli, történeti ismereteinkből tudjuk, ez a meghatározás hosszú időn át érvényes maradt. Érdekes ezért megvizsgálni, hogyan támasztja alá a többi vezércikk szövege az itt olvasható definíciót.

A négy vezércikk szövegét végigolvasva azt tapasztaljuk, hogy 1950/1951 fordulóján az ellenség megfogalmazásában a legnagyobb hangsúlyt a klerikális reakció kapta: „*a klerikális reakció még dühödtebben fordult a magyar népi demokrácia ellen, a magyar nép békéje és szabadsága ellen*”. Az idézet folytatása szerint az egyre dühödtebb támadás összefüggésben van azzal, hogy „*élesedik az osztályharc az országban, hogy a kulákság és a nagybirtokosok, tőkések maradványai, amelyek szószólója a klerikális reakció, — fokozzák ellenállásukat a magyar nép uralmával szemben*.” A szöveg tényként közli azt a vádat, hogy a püspöki kar nem a saját szakállára, hanem idegen érdekek szolgálatában cselekszik: „*a püspöki kar a honi reakció és az amerikai imperialisták ügynöksége*”. A magyarországi egyház megjelölésére ennek megfelelően a klerikális reakció mellett leggyakrabban az ötödik hadoszlop kifejezést használják: „*megvívjuk önvédelmi harcunkat az imperialisták ötödik hadoszlopának legfontosabb támasza, a klerikális reakció ellen*.” (A Központi Vezetőség ülése 1950.06.07.) A katonai szaknyelv az ötödik hadoszlop terminussal az idegen, ellenséges állam ügynökségét vagy szervezetét jelöli, amely romboló, destabilizáló tevékenységet fejt ki valamely másik országban. A katonai szaknyelv terminusának alkalmazása a háborús fenyegetés légkörét idézi fel az olvasóban. Stilisztikájában Bally környezettől felidézett érzelmi hatásnak nevezi azt a megoldást, amikor valamely szó vagy kifejezés affektivitását környezetéből hozza magával. Az egyházzal kapcsolatos militáns nyelvhasználat másutt is tetten érhető, így például a Grósz érsek elleni indított per „tanulságait” összegző írásban: „*Grósz, a Vatikán katonája*”.

A tematikus folytonosság fenntartásában a katolikus egyházra való utalás számos esetben a szinechdoché stíluseszközével valósul meg. Ennek oka a monotonia, az ismétlés elkerülése. Amikor a katolikus egyházra utalnak, elsősorban annak vezetésére, így a püspöki karra hivatkoznak. A cikkszövegek másik kedvelt megoldása a tulajdonnevek felsorolása. Valamely intézmény tulajdonnév általi megjelenítéséről elmondható, hogy az a megszemélyesítést szolgálja. Arra hívja fel a figyelmet, hogy az intézmények nem pusztán objektív módon létező elvont kategóriák, hanem a közös

emberi tevékenység szinterei, ezért az ott lévőkől függ az intézmény arculata. Ennek megfelelően az intézményeknek és szervezeteknek vezetőik által való említése a pozitív kép kialakításának eszköze is lehetne. Ebben az esetben azonban az ellenkezője történik. A katolikus egyházat annak bebörtönzött vezetői, Mindszenty⁷, Vezér⁸, Grósz⁹ és Hagyó-Kovács¹⁰ által jelenítik meg, ami a megalázás és a fenyegetés szempontját érvényesíti. Az arculatadás szándéka így szélsőségesen negatív. A Kisgazdapárt kapcsán 1946-ból megismert taktikát alkalmazva két részre, egy politikailag elfogadható és egy elfogadhatatlan részre osztják a katolikus egyház képviselőit: *„Lehetséges azonban megegyezés azokkal az egyházi körökkel, amelyek nem idegen, nem ellenséges érdekek fizetett ügynökei, hanem a magyar nép hívei.”* A kiemelt szövegrész félreérthetetlenül az 1950-ben párthatározattal elindított békepapi mozgalomra utal, melynek célja az volt, hogy a többi történeti egyházhoz hasonlóan a római katolikus egyházat is rábírájék az állammal való szoros együttműködésre.

A klerikális reakció legfőbb belső szövetségeseinek a kulákokat, a nagybirtokosokat és a nagytőkéseket tekintették. Ezeknek a társadalmi rétegeknek a felsorolása több alkalommal, változatlan sorrenddel ismétlődik: *„a kulákság és a nagybirtokosok, tőkések maradványai, amelyek szószólója a klerikális reakció, — fokozzák ellenállásukat a magyar nép uralmával szemben”, „a klerikális reakció a kuláksággal és a nagybirtokosok, nagytőkések maradványaival egyetemben országunk vesztere akar történni, népünk pusztulására, atomháborúra építi minden reményét”* (A Központi Vezetőség ülése 1950.06.07.). Az olvasó könnyen megjegyezhetette, önkéntelenül „megtanulta” a változatlan formában megismételt „információkat” — a kognitív felfogás alapján magyarázva: a legfontosabb „tudnivalók” így épültek be tudáskeretébe.

A belső ellenség felsorolása az 1945 előtti közigazgatás, valamint a fegyveres testületek és a rendvédelmi szervek egykori tagságával egészül ki: *„egykori gyárosok, volt földbirtokosok, levitézlett csendőr-, rendőrtisztek, kulákok”* (A per tanulsága

⁷ Mindszenty József (1892-1975): bíboros-érsek, a magyar katolikus egyház feje, 1948. dec. 26-án letartóztatták, 1949-ben, nyilvános kirakat-perben életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték

⁸ Vezér Ferenc Szaniszló: pálos szerzetes, Mindszenty bíboros asszisztense. 1951. márc. 26-án, Húsvéthétfőn a gellérthegyi pálos Sziklatemplomból hurcolták el, s halálra kínozták.

⁹ Grósz József (1887-1961): kalocsai érsek: 1951. májusában letartóztatták, a demokratikus államrend megdöntésének vádjával 15 évi szabadságvesztésre ítélték. Peréhez 24 mellékper kapcsolódott 15 halálos ítélettel, a papság és a hívők megfélemlítésének, valamint az államhatalom érdekeit kiszolgáló egyházi személyek vezető szerephez juttatásának szándékával.

¹⁰ Hagyó-Kovács Gyula András (1889-1960): ciszterci szerzetes, mezőgazdász, a ciszterciek birtokát irányította a Fejér megyei Előszálláson. 1945-50 között a rend központi vagyongazdálkodását végezte. A Grósz-per hetedrendű vádlottja, 13 évi börtönbüntetésre ítélték.

1951.06.30.), „*a hivatásos hazaárulók legkülönbözőbb fajtái: Horthy miniszterei és tábornokai, nyilas vezérek és nyugati áldemokrata farizeusok, érsekek és kulákok, jobboldali szociáldemokraták*” (A per tanulsága 1951.06.30.) Tekintetbe véve, hogy 1950/1951-re a társadalom szerkezetének átalakítása lezajlott, nem meglepő az a megállapítás, amely a felsorolt társadalmi rétegeket a múlthoz kapcsolja: „*Ezek a bűnös papok, éppenúgy, mint a többi összeesküvők, a múlt árnyékai — volt emberek.*” (A per tanulsága 1951.06.30.) Beteljesedett tehát az 1946-os vezércikkell ellenségsége által felvázolt program, amely valamennyiüket elmúlásra ítélte. Azt, hogy mégis félnek tőlük, azzal magyarázzák, hogy a felsorolt társadalmi rétegek képviselői nem hajlandók belenyugodni az átalakulásba, céljuk a hatalom minden áron való, erőszakos visszaszerzése: „*Ha részletezni akarjuk terveiket, akkor töviről-hegyire le kell írni Horthy-Magyarországot*”, „*Ha egy szóban akarjuk kifejezni programjukat, ez így hangzik: háború.*”

A letűnt társadalmi rétegek mellett a szociáldemokrata testvérpárt egyesülést ellenző tagjait is a belső ellenség körébe utalták: „*jobboldali szociáldemokrata s más ellenséges elemek*”, „*aktív szociáldemokrata elemek*” (A Központi Vezetőség ülése 1950.06.07.). Az elemek szó 'személyek' értelemű használata a kriminológia szaknyelvét idézi fel. A kriminalizálás azt sugallja, hogy aki a pártegyesülést ellenzi vagy a Magyar Dolgozók Pártjának hatalmát megkérdőjelezi, bűnözőnek minősül. A kriminalizálás technikájához tartoznak az ellenséggel kapcsolatos következő állítások: „*Az egyik fegyvert rejtegetett, a másik többszörös gyilkos volt, szinte valamennyi valutas, hamis igazolványgyártó, kém — a lista végtelen.*” (A per tanulsága 1951.06.30.) 1946-hoz viszonyítva azonban azt látjuk, hogy a kriminalizálás jellege megváltozik, s a hangsúly a külső érdekeket kiszolgáló ügynökségre, a kémtevékenységre helyeződik. Az ügynökség entitásának előtérbe helyezése két fontos dolgot implicál. Egyfelől arra utal, hogy a belső ellenség az ország és a nép kárára tevékenykedik. Másfelől a rejtőzködve, titokban munkálkodó ügynöki tevékenység nyilvánvalóvá teszi az ellenség felkutatásának szükségességét: „*Fel kell kutatnia [ti. a népnek], le kell lepleznie és szét kell zúznia az ellenséget, bárhol, mármilyen álarcban tevékenykedik is.*” (A per tanulsága 1951.06.30.)

Az ügynökség ugyanakkor a külső ellenség képét aktiválja. Történeti ismereteinkből tudjuk, hogy a hidegháború idején a két nagyhatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok, valamint a szövetségi rendszerükhöz tartozó országok nyílt ellenségnek tekintették egymást. A hidegháború kezdete Churchill 1946-os fultoni

beszédétől számítható. A történeti eseményekkel összhangban az 1946 tavaszán íródott vezércikkekben a külső ellenség közvetlenül még nem jelenik meg. Noha a belső ellenséggel kapcsolatban olykor az idegen érdekek kiszolgálására utaltak, de nem nevezték meg, kit tartanak külső ellenségnek. Ezzel szemben az 1950/1951-ben született vezércikkek központi, nem ritkán kizárólagos témája a külső ellenség. Az utóbbira példa a „Harcolj a békéért — jegyezz békekeölcönt!” 1950.09.28. című írás szövege.¹¹ A hidegháború logikájának megfelelően a külső ellenség közkeletű megnevezésére az *amerikai imperialisták* formát alkalmazták. A birodalomépítés technikájára vonatkozó, állampolitikai gyakorlatot jelentő imperializmus a nemzetközi munkásmozgalom nyelvi rétegéből került át a korabeli köznyelvbe. A politikai dominancia és a gazdasági kizsákmányolás világrendszerére, olykor ennél konkrétabban: az erőszakos katonai, politikai vagy gazdasági érdekérvényesítésre használták. Az amerikai jelző földrajzilag specializálta, meghatározott államhoz kötötte a fogalmat. A negatív konnotáció kialakítása kontextus-vezérelt módon történt. A negatív érzelmeket keltő fogalmakkal közös főnévi szerkezetben szerepeltetés eredményeképpen a negatív penetráció áthatja az egész szerkezetet: „*amerikai imperialista rablók*”, „*amerikai háborús gyűjtogatók*” (Harcolj a békéért — jegyezz Békekeölcönt! 1950.09.28.).

A vezércikkek szövegei az amerikai imperialisták megjelenítésében az erőszakos katonai érdekérvényesítés mozzanatát helyezik előtérbe: „*az amerikai imperialisták a háború előkészítéséről a nyílt támadásra tértek át*”, „*szemérmetlenül népszerűsítik az atom- és baktériumháború embertelen terveit*”, „*lángba és vérözönbe borítanak a világot*” (Harcolj a békéért — jegyezz Békekeölcönt! 1950.09.28.). A jelzős szerkezet frekvenciált használata teszi lehetővé a második példában megfigyelhető jelentéstapadást. Az önmagában álló amerikai jelző itt már nem a kontinenst, hanem a szembenálló katonai táborot asszociálja. A szövetséges táborok ábrázolásában itt is tetten érhető az aszimmetrikus szerkesztésmód. Ugyanazon tevékenység, a szövetségi rendszer kialakítása okán a saját táborot pozitív, míg az ellenfelet szélsőségesen negatív színben tüntetik fel. Míg az ellenfelek „*cinikus nyíltsággal kényszerítik rá akaratukat a csatlós országokra, követelik a lázas fegyverkezést, az imperialista ágyútöltelék-hadseregek erősítését*”, addig szocialista tábor országait a béke megvédése vezette: „*először hoztak létre a béke hívei az élenjáró szovjet nép vezetésével olyan harci*

¹¹ A téma előtérbe kerülését az 1950-ben kirobbant koreai háború magyarázza.

frontot, amely hatalmas, százmilliós tömegeivel, szervezettségével, politikai, gazdasági és katonai erejével képes megghiúsítani az imperialisták aljas terveit.” (Harcolj a békéért — jegyezz Békekölcsönt! 1950. 09.28.)

Megfelelő történeti ismeretek híján felmerülhetne a kérdés, hogy szövetségi elkötelezettségünkön túlmenően mi az oka annak, hogy a földrajzilag oly távoli ellenséget közvetlenül fenyegető veszélyként érzékeltetik. A magyar-amerikai vegyesvállalatok, mint például a Standard Oil Company államosításával kapcsolatban lezárult perek¹² kézenfekvő magyarázattal szolgálnak: *„Nem nehéz kitalálni, hogy az USA urai miért gyűlölik hazánkat olyan féktelenül. Az International Telegraph and Telephone Company-nak, a Standard Oil of New Jersey-nek és társaiknak a mi gyárainkra, a magyar föld kincseire, a mi gabonánkra, kőolajunkra, bauxitunkra fáj a foguk.*” (Békénk legelső ellenségei 1951.11.27.) Ennél is fontosabb azonban a belső és a külső ellenség feltételezett összeesküvésének elmélete: *„szoros kapcsolatot tartanak a magyar nép egykori hóhéraival, a jobboldali szociáldemokratáktól a fasiszta pribékekig terjedő söpredékkal*” (Békénk legelső ellensége 1951.11.27.). Az összeesküvés-elmélet teremt kapcsolatot a külső és a belső ellenség között. Összefogásuk és közös támadásuk feltételezése megmagyarázza a szövegek által közvetített háborús pszichóziót: *„Nagy Ferenc, Mindszenty, Rajk és Grósz aljas összeesküvései mögött az amerikai imperializmus állott”, „az amerikai imperialisták összeesküvéseket szerveztek népi demokráciánk megdöntésére, hogy az amerikai bankások, Kisbarnaki-féle fasiszták, Esterházy-féle nagybirtokosok, Grósz- és Mindszenty-féle hazaáruló főpapok, csendőrtisztek és kulákok terrorbandáját ültessék népünk nyakába.*” (Békénk legelső ellensége 1951.11.27.) Az összeesküvés teóriájába illesztik bele a szovjet csapatok és a kommunista hatalomátvétel elől külföldre menekült honfitársakat. Az elmélet alátámasztására elsősorban az emigráns katonai szervezetekre hivatkoznak: *„Az amerikai törvényhozás által megszavazott százmillió dollár a Kisbarnaki Farkas Ferenc és Zákó András-féle¹³ Szálasi-pribékek pénzelésére is és fegyveres bandák szervezésére is szolgál”, „a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének nevezett vérszomjas, fasiszta bandák közlönye nyíltan arról írt: az egész fasiszta csürhe az amerikai hadseregtől várja, hogy az utat nyit a hazatérésre*” (Békénk legelső ellensége 1951.11.27.)

¹² Az 1950-ben lezajlott Standard-perhez 17 mellékper és számos halálos ítélet kapcsolódott.

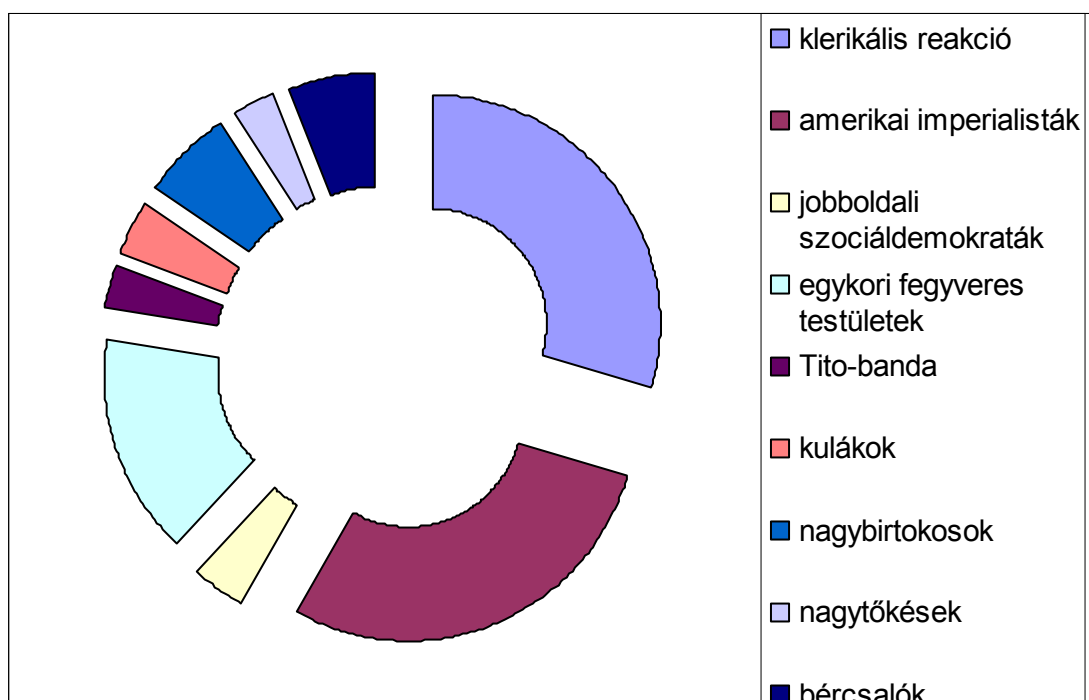
¹³ A magyar katonai emigráció megszervezői voltak. 1947-ben létrehozták a Honvéd Bajtársak Közösségét, amely Zákó javaslatára 1948-tól a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége nevet vette fel.

Jóllehet a külső ellenség alatt elsősorban az amerikai imperializmust értik, elszórt utalások találhatók arra vonatkozóan, hogy a szembenálló szövetségi rendszer többi tagállamát is ebben a fogalmi tartályban helyezik el: *„Egymás kezét fogják ebben a szentségtelen szövetségben a gyilkos Vezér Ferenc, a németbérenc fasiszta Endre László tanítványa és a hóhér Titó az angol titkosszolgálat tanytványa; Spellman, a Vatikán és Washington ügynöke és Pongrácz, Truman és Horthy kémje”, „adott nekik kém-diplomatáin át néhány mézes-mázos biztató szót, de ígérte nekik Oszlányi csapatait Jugoszláviából, s hozzá ráadásul a megvásárolt Titót, Kisbarnaki Farkas hordáit Nyugat-Németországból”* (A per tanulsága 1951.06.30.). Az imperializmus szinonimája ennek megfelelően a *nemzetközi reakció*, amely éppen úgy a külső reakció összefoglaló elnevezése, miként a *belső reakció* a belső ellenségé: *„a nemzetközi reakció, az imperializmus ereje”* (A per tanulsága 1951.06.30.)

A külső és a belső ellenség arányainak szemléltetésére számba vettem, hogy az ellenség leggyakrabban használt kategóriái milyen arányban szerepelnek a vezércikkekben. Az összevetést azon három vezércikk szövegére alapoztam, amelyekben vegyesen fordulnak elő a külső és a belső ellenségre való hivatkozások (A Központi Vezetőség ülése 1950.06.07., A per tanulsága 1951.06.30., Békénk legelső ellensége 1951.11.17.). Mivel a negyedik a koreai háború apropójából íródott, kizárólag az amerikai imperialisták témájára összpontosít, ezért a számítás során nem vettem figyelembe (Harcolj a békéért — jegyezz Békekölcsönt! 1950.09.28.). Az adatok felvétele során nem rögzítettem minden ellenségre vonatkozó hivatkozást. Nem számoltam a fasisztákra és a reakciósokra vonatkozó olyan általános megállapításokkal, amelyek referenciája meghatározatlan volt. Mellőztem a szórványosan, csupán egy—két alkalommal előforduló elemeket. Más esetekben bizonyos csoportok összevonására kényszerültem; az egykori fegyveres testületek tagjaira való hivatkozások például részben egybeesnek az emigráns katonai szervezetek tagjaival, ezért közös csoportban helyeztem el őket.

Klerikális reakció, püspöki kar	38	30 %
Amerikai imperialisták	37	29 %
Jobboldali szociáldemokraták	5	4 %
Egykori fegyveres testületek és rendvédelmi szervek	20	15 %
Kulákok	4	3 %
Tito-banda	5	4 %
Nagybirtokosok	8	6 %
Nagytőkések, gyárosok	4	3 %
Bércsalók, ingyenélők	8	6 %

Grafikonon ábrázolva a következő kép rajzolódik ki:

Az ellenség megfogalmazásának nyelvi-fogalmi technikáival kapcsolatban azt tapasztaljuk, hogy az 1950/1951-es vezércikkek továbbra is az 1946-os szövegekből

megismert nyelvi eljárásokat követik. Alkalmazásuk arányaiban azonban eltérés mutatkozik. A kontextusvezérelt értékmegvonás és az aszimmetrikus szerkesztésmód kisebb szerepet kap, amelynek okát abban látom, hogy ez a két technika főként az ellenség fogalmának kialakítását, konceptualizálását támogatta. Azt a szándékot, hogy az ellenséget kirekesszék a társadalomból, legnagyobb mértékben annak kriminalizálásával támasztják alá. Ennek tartalma azonban megváltozott. Míg 1946-ban elsősorban honi fegyveres csoportok szervezésére hivatkoztak, az 1950-es évek fordulójára annak tartalmában az idegen érdekekért folyó ügynöki tevékenység került előtérbe. Az 1946-os szövegekből kirajzolódó múlt és jelen ellentétpár megkonstruálása 1950/51-ben is szerepet kap. A belső ellenség különböző csoportjainak a múlthoz kötésével kapcsolatban azt kell megállapítanunk, hogy az 1950-es évek fordulóján már valós állapotot tükrözött, hiszen időközben befejeződött a társadalom szerkezetének átalakítása.

5.3. A mentális feldolgozás igényének jelzése

Az ellenség megfogalmazásának példáit a Szabad Nép című napilap vezércikkeiből merítettem, így azok értelemszerűen a politikai nyelvhasználathoz kötődnek. A nyelvhasználat tagolódásának azonban a politikai regiszter csak egy szűk szelete. Fokozottan érvényes ez a diktatúrák berendezkedésének idején, amikor különösen megvan a létjogosultsága annak, hogy a politikai és a köznyelv diglossájáról szóljunk (Kiss 2002: 254). Az egymást jól ismerő, egymásban megbízó barátok és családtagok szűk körben a „gelichschachtolt” nyelvhasználat kliséi helyett a hagyományos köznyelvi formákkal éltek, s nem követték a hivatalos politikai nyelvhasználat értékszerkezetében bekövetkezett változásokat (Kiss 2002 : 254). A politikai diskurzus irányításában a hatalomnak figyelemmel kellett lennie a hivatalossal szembenálló köznyelvi változatra, hiszen a hivatalos nyelvhasználat hatékony megtervezéséhez el kell végeznie a köznyelv „áthangszerelését”. Ebből az következik, hogy a politikai beszédekben megtalálhatók a köznyelvre való reflektálás nyomai. Az ellenség témájában elemzett vezércikkek szövegében ezért megvizsgáltam, milyen módon próbálták áthidalni a politikai nyelvhasználat és a köznyelv eltérését.

A lap által képviselt nézőpont érvényesítésében fontos szerepet játszik a figyelem irányítása: „*Pártunk Központi Vezetőségének ülése felhívja figyelmünket arra*”, „*Gerő elvtárs beszámolójában rámutatott arra*”, „*a Központi Vezetőség megmutatta azt is*” (A Központi Vezetőség ülése). Hasonló szerepet játszik a lényeg kiemelése, ami leggyakrabban a *hangsúlyoz* ige segítségével történik: „*hangsúlyozta, hogy a tervteljesítésnél a mennyiségi teljesítés mellett nem lehet másodrendű, elhanyagolható kérdésnek kezelni a minőséget*” (A Központi Vezetőség ülése), valamint az összefüggések feltárása: „*Nem lehet népgazdaságunk fejlesztésének kérdéseit elválasztani a békénk, alkotó munkánk és egész fejlődésünk ellen egyre dühöttebben támadó, klerikális reakció elleni harc kérdésétől. Szoros itt az összefüggés, aminthogy szoros az összefüggés és szerves a kapcsolat az üzemekben, a termelés különböző területein támadó jobboldali szociáldemokrata és más ellenséges elemek és a klerikális reakció között.*” (A Központi Vezetőség ülése) Sok esetben a lap nézőpontját az úgynevezett látszattal való leszámolás révén — módosítószóval — érvényesíti: „*valójában, amit a Kisgazdapárt a reakciós jobbszárny kizárása vámján elveszítene, azt megnyerné a belső egység révén*”, „*még akkor is igaz ez, ha a*

Kisgazdapárt vezetősége még visszariad is a jobboldallal való gyökeres leszámolástól” (Döntést). Máskor az események készen tállalt értelmezésével sietnek az olvasó „segítségére”: „*az utóbbi időben sorozatosan leleplezett fasiszta bűnszövetkezetek azt mutatják, hogy a reakció nálunk taktikát változtatott*”.

A felsorolt eljárások szövegbeli funkciója közös: az aktuálisan zajló események mentális feldolgozását támogatják. Ez a mentális feldolgozás saját szemszögüket érvényesíti, és kizár minden más, az övékétől eltérő értelmezést. A feldolgozás folyamatára egyébként a szövegalkotók több ízben közvetlenül, a *jelent* ige által utalnak: „*a klerikális reakció elleni harc nemcsak a magyar püspöki kar reakciós politikája ellen, az apáca- és szerzetesrendeknek az imperialisták háborús uszítását szolgáló aknamunkájával szemben jelent önvédelmi harcot.*” (A Központi Vezetőség ülése)

Összegzés:

A nyelvtudományban bekövetkezett pragmatikus fordulat előtérbe helyezte a nyelv- és nyelvhasználó, a nyelv és kontextus viszonyát. A kognitív nyelvszemlélet ugyanakkor a nyelv és a mentális működés más területeinek összefüggését kezdte vizsgálni. A paradigmaváltások eredményeként bekövetkezett szemléletváltás teremtette meg a társadalomtudományi fordulat lehetőségét, amelynek nyomán a nyelvtudomány gyakorlati szerepet kapott számos interdiszciplináris terület, így például a médiaüzenetek vizsgálatában is.

Az immáron történeti forrásértékkel bíró Szabad Nép vezércikkek szövegtani vizsgálata a disszertáció témáját egyfelől a nyelvhasználat politikai regiszteréhez, másfelől a sajtónyelvhez köti. Az elvégzett elemzések ennek megfelelően több irányú következtetések levonására alkalmasak. Az elsődlegesen pragmatikai tárgyú elemzést a rendszertan és a szövegtan oldaláról alapoztam meg, mindazonáltal a téma komplex jellege indokoltta a nyelvtudomány más területeinek, így a stilisztika és a jelentéstan módszereinek bevonását is. A magyar szövegtani szakirodalom a történeti pragmatika tárgykörében végzett kutatások egyik legfontosabb feladatának bizonyos szövegtípusok leírását tette meg. Mivel első ízben került sor vezércikkszövegek nyelvtudományi módszerekkel végzett analízisére, ezért annak előzetes feltétele a vezércikk műfajának szövegtani aspektusból való jellemzése volt. A magyar és a német nyelvű szakirodalom legfrissebb, funkcionális szempontrendszerre alapozott eredményeire reflektálva a dolgozat második fejezetében tettem eleget ennek a feladatnak. Mivel a vezércikkek személyviszonyait meghatározó sarkalatos szempont volt a sajtószövegeket jellemző személydeixis-rendszer leírása, a disszertáció harmadik fejezetében azt külön elemeztem. Az elemzés során rövid történeti kitekintéssel éltem, amelyben a magyar sajtónyelv kezdeteire, az 1780-ban indult Magyar Hírmondó nyelvhasználatára visszatekintve szemléltettem, hogy a sajtónyelvet ma jellemző személyviszonyok történeti fejlődés eredményeként alakultak ki.

A diskurzuselmélet módszerével elvégzett, pragmatikai szempontokat érvényesítő elemzés középpontjába a szövegek egyik alapvető összefüggésrendszerét, a politikai szerepeket kódoló személyviszonyokat állítottam. A szövegértelem ezen fontos összetevőjének kiválasztásában annak reménye motivált, hogy vizsgálata segít annak felfejtésében, hogy kik és kinek a nevében kommunikálnak, kit szólítanak meg, illetve

kiket rekesztenek ki a politikailag érvényes diskurzus köréből. Az elemzést a többes szám első személyű utalás összetett jelentésszerkezetére, ezzel kapcsolatban a kontextusfüggő forikus referencia jelenségére alapoztam, melynek során a névmás jelentése a szövegkörnyezetből válik teljessé. Az elemzés megkezdését megelőzően a hazai szakirodalom alapján áttekintettem és összegeztem a többes szám első személy magyar nyelvi használatát. A mi személyes névmásnak a hatalom és a szolidaritás névmásaként való jellemzésében ugyanakkor a legfrissebb külföldi, elsősorban angol nyelvű pragmatikai szakfolyóiratokban megjelent tanulmányok által felkínált elméleti keretből indultam ki.

A többes szám első személyű utalások antecedenseinek felfedése lehetőséget adott a szövegalkotó által képviselt politikai erő énmegjelenítésének beható vizsgálatára. A személyviszonyok elemzése nyomán sikerült bemutatnom a politikai befolyásolás egyik leggyakoribb manipulációs technikájának működését. Az előzetes feltételezésnek megfelelően a többes szám első személy anaforikus névmási használata a részleges koreferencia jelenségén alapult, melyben a referens csoportok csak a halmaztagság szintjén kapcsolódtak egymáshoz. A módszer gyakorlását a többes szám első személy hagyományosan tág körű magyar nyelvi használata, a hiponimikus és a hiperonimikus helyettesítés stíluseszköze és az ismétlések elkerülésére a sajtónyelvben előszeretettel alkalmazott pronominalizáció alapozza meg. Felmerül tehát a kérdés, hogy mennyiben tekinthető mégis egyedinek, a Szabad Népre jellemzőnek ez az eljárás. A névmás jelentését a szövegkörnyezetből teljessé tévő referenciaviszonyok feltárása során azt tapasztaltam, hogy a többes szám első személy összetett jelentésszerkezetében rejlő additív elem referenciaviszonyaiban létrejövő kategóriaváltás az átlagos újságolvasó számára nem érzékelhető. A referens elemek közötti észrevétlen váltások teret adnak a nézőpont elmozdításához, vagyis a szövegalkotó a szöveg deiktikus középpontját a dialógus valamely más szereplőjének irányába mozdítja el. Ez teszi lehetővé, hogy a párt érdeke az ország érdekeként jelenjen meg. A deixis ezen származékos használatát (Tátrai 2000: 229) Lyons deiktikus kivetítésnek (Lyons 1977: 579 idézi Levinson 1983: 64) nevezi.

A politikai nyelvhasználat célja nem merül ki azonban a saját párt vagy politikai erő pozitív megjelenítésében, másik oldala a politikai ellenfélhez kötődő negatív érzelmi attitűd megalapozása. A többes szám harmadik személy kategóriáját a legnagyobb mérvű pszichikai távolságtartás grammatikai jelzéseként értékeli a szakirodalom. A *mi* vagy *mieink* csoport burkolt megjelenítésével szemben az *ők*

csoport közvetlenül hozzáférhető formában, meghatározott konceptuális tartalmakat kifejtő főnévi szerkezetek révén jelenik meg a vezércikkek szövegében. A vezércikk-szövegek értelemhálózatának központi eleme az ellenség megnevezése, azonosító jegyekkel való felruházása és definiálása. A dolgozat ezzel kapcsolatos következtetése, hogy áttetszővé tette a gyűlöletbeszéd legfontosabb összetevőjének, az ellenségképzésnek nyelvi — fogalmi technikáit. Ennek alapját a többes szám harmadik személyt kifejtő főnevek, s a renominalizáció nyomán létrejövő tematikus háló jelentéstani analízise képezte. A vizsgálatot a kognitív elmélet azon felfogásának jegyében végeztem, amely a nyelvi rendszert a megismerés részének tekintve nem különíti el azt a mentális működés más területeitől. Jóllehet az elvégzett elemzés a lexika szintjén értelemszerűen a vizsgált korszak nyelvhasználatához kötődik, a nyelvi — fogalmi sablonok feltárása és tipizálása mindazonáltal mégis megteremtette az ellenséget megfogalmazó nyelvi eljárások általános felismerésének lehetőségét.

A politikailag szélsőségesen motivált nyelvhasználatban az önmeghatározás és a szemben álló felek kijelölésének igénye a harc képzetében nyer értelmet. A vizsgált korszak nyelvhasználatával kapcsolatban sok szó esik annak militáns hangvételéről. A katonai szaknyelv terminusainak átvétele mellett ennek legfontosabb összetevője a harc fogalmának középpontba állítása volt. Ezért a kognitív metaforaelmélet alapján a 2.2.4. fejezetben megkíséreltem felvázolni, miként terjesztették ki a harc metaforáját a társadalom életének különböző területeire. A fogalmi metafora elméletét és a vegyítés teóriáját a kiemelt szövegrészekre alkalmazva vizsgáltam meg a harc képének metaforikus alkalmazását.

A diskurzuselmélet módszerével elvégzett, pragmatikai szempontokat érvényesítő, ám rendszertani alapból kiinduló elemzés alátámasztotta azt az előzetes feltételezést, hogy a nyelvtudomány, jelen esetben a szövegtan eszközeivel elvégzett kutatások a nyelvhelyesség megítélésén túlmutató helyet és szerepet nyerhetnek a médiaközlemények üzeneteinek felfedésében. Az 1946-ban illetve az 1950-es évek fordulóján megjelent vezércikkek személyviszonyainak elemzésével bebizonyosodott, hogy a politikai szerepek megjelenítése pragmatikailag kódolt nyelvi alapokon nyugszik, ily módon a nyelvtudomány eszközeinek bevonásával eredményesen vizsgálható. Ennek nyomán nyelvi adatokkal alátámaszthatóak és dokumentálhatóak olyan, a médiaüzenetekben rejtett módon meglévő, azaz implicit ismeretrészek, amelyek jelenléte a más megközelítéssel elvégzett vizsgálattal nem igazolható.

Felhasznált irodalom:

Aczél Petra 2001. Retorikai kérdés a szónoklatban – szónoki kérdés a retorikában. In: *Retorikai kérdés a nyelvhasználatban*. Bp., Nemzeti Tankönyvk. /Az alakzatok világa, 2./

Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Ford.: Adamik Tamás. Bp., Telosz K.

Bahtyin, Mihail 1986. *A beszéd és a valóság*. Filozófiai és beszédelméleti írások. Vál. Szerk. Könczöl Csaba. Bp., Gondolat K. 193–356

Balázs János 1956. A stílus kérdései. In: *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet*. A III. Országos Magyar Nyelvészkongresszus előadásai. Bp., Akadémiai K.

Balázs János 1985. *A szöveg*. Bp., Gondolat K.

Bartlett 1932. *Remembering*. London, Cambridge Univ. Pr., 1932. idézi van Dijk 1988: 101.

Beaugrande, Robert de – Dressler, Wolfgang 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Bp., Corvina K.

Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Bp., Tankönyvk., 1971.

Bibó István 1981. *Bibó István összegyűjtött munkái*. 1. köt. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem

Black, Max 1990. A metafora. *Helikon* 432—47

Bourdieu, Pierre 2002. A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Bp., Napvilág K.

Brown, Roger- Gilman, Albert. 1975. A hatalom és a szolidaritás névmásai In: *Társadalom és nyelv*. Szociolingvisztikai írások. Bp., Gondolat, 1975. 359—388

Brown, Roger — Levinson, S. C. 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge, Cambridge University Press. Idézi Mora 2004: 34

Bucher, Hans-Jürgen 1986. *Pressekommunikation*. Grundstrukturen einer Form der öffentlichen Kommunikation aus linguistischer Sicht. Tübingen, 1986.

Bucher, Hans-Jürgen 1999a. Sprachwissenschaftliche Methoden der Medienforschung. In: *Medienwissenschaft: ein Handbuch zur Entwicklung der Medien und Kommunikationsformen*. pp. 213—231. Hrsg. Joachim-Felix Leonhar et al. Teilbd. 1. Berlin, De Gruyter. /Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 15./

Bucher, Hans-Jürgen 1999b. Medien-Nachbarwissenschaften III. Linguistik. In: *Medienwissenschaft: ein Handbuch zur Entwicklung der Medien- und*

Kommunikationsformen. pp. 287—309. Hrsg. Von Joachim-Felix Leonhard [et. al.] Teilbd. 1. Berlin, De Gruyter. /Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 15./

Buzinkay Géza 1993. *Kis magyar sajtótörténet.* Bp., Haza és Haladás alapítvány, 1993.

Charniak 1972. *Toward a model of children's story comprehension.* Doctoral diss., 1972. Idézi: van Dijk 1988 :101)

Clark, Herbert H. 1997. Áthidalás. In: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés.* Szerk.: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás. Bp., Osiris K., 1997. 380—394. o.

Dániel Ágnes 1979. Én vagyok én, te vagy te, de ki az a „mi”? *Nyr* 103: 19—23

Dieckmann 1969. *Die Sprache in der Politik* idézi: Szabó Márton: Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbólikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról. Bp., Nemzeti Tankönyvk. – Universitas, 1998.

Dovifat, Emil – Wilke, Jürgen 1976. *Zeitungswissenschaft. Bd. 1. Theoretische und rechtliche Grundlagen. Nachricht und Meinung, Sprache und Form.* Berlin-New York, 1976. Idézi: Ramge Schuster 2000: 1708

É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan.* Bp., Osiris K.

Eco, Umberto 1995. *Hat séta a fikció erdejében.* Bp., Európa K.

Edelman, Murray 1998. Politikai ellenségek konstruálása. In: *Az ellenség neve.* Szerk.: Szabó Márton. Bp., József Attila Műhely K. /József Attila könyvek/

Eöry Vilma 1996. Szövegtipológia – stílustipológia (Problémavázlat: elméleti és módszertani lehetőségek) In: *Hol tart ma a stilisztika?* Szerk.: Szathmári István Bp. Nemzeti Tankönyvk. 130—151

Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben.* Bp., Akadémiai K. /Nyelvtudományi Értekezések, 147./

Fowler, Robert 2001. The language of newspapers: communicative and aesthetic aspects. In: *Medienwissenschaft: ein Handbuch zur Entwicklung der Medien und Kommunikationsformen.* Hrsg. Von Joachim-Felix Leonhard [et al.] Teilband 2. Berlin, De Gruyter. pp. 1693—1702. /Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 15/

Fónagy Iván 1963. A stílus hírértéke. In: *ÁnyTK* 1. Bp., Akadémiai K. 91—123

Fónagy Iván: A kognitív metaforáról. In: *Nyelv, stílus, irodalom: köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára.* Szerk.: Banczerowski Janusz et al. Bp., ELTE BTK, 1998. 140-153

Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről.* Bp., Corvina K.

Fülöp Géza 1975. *Sajtótörténet, sajtóismeret*. Bp., Tankönyvk.

Gáspári László 1996. Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata. In: *Hol tart ma a stilisztika?* Stíluselméleti tanulmányok. Szerk. Szathmári István. Bp., Nemzeti Tankönyvk.

Goffman, E. 1981. *A hétköznapi érintkezés szociálpszichológiája*. Bp., Gondolat K.

Goldman Leonóra 2003. *A XX. század magyar közéleti nyelve*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány.

Grice, H. Paul 1997. A társalgás logikája. In: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Szerk. Pléh Csaba – Terestyéni Tamás. Bp., Osiris K.

Gubner, George 2000. *A média rejtett üzenete*. Válogatott tanulmányok. Bp., Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. /Jel-kép Könyvtár/

Gyarmati György 1996. Politika és társadalom 1945-1989 között. In: *Magyarország a XX. században*. 1. köt. Szekszárd, Babits K. 140—250.

Gyekiczky Tamás 1989. „*A szó veszélyes fegyver*”. (Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához) Bp., MTA Szociológiakutató Intézet.

Haidu, Peter 1981. The Semiosis of Twelfth-Century Lyric as Socio-Historical Phenomenon. *Semiotica* 33: 1-61 idézi: Szabó 1998: 18

Heinemann, W. 2000. Textsorte — Textmuster — Texttyp. In: Text- und Gesprächslinguistik. Linguistics of Text and Conversation. In: *Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Ed. Brinker, K. et al. Halbband. Berlin — New York. Idézi Kocsány 2000: 56

Hymes, Dell 1974. *Foundations in Sociolinguistics*. Philadelphia, Univ. Of Pennsylvania Pr. idézi Pléh Csaba — Radics Katalin 1982: 106

Jakusné Harnos Éva 2002. A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben *Nyr* 126: 442—450.

Kamio, Akio 1995. *Territory of information in English and Japanese and psychological utterances*. *Journal of Pragmatics* 24: 235—264.

Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor 2003. A történetírás „nyelvi fordulata”. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. Osiris. 413—423.

Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Bp., Nemzeti Tankönyvk.

Kiss Jenő — Pusztai Ferenc 2003. (Szerk.) *Mai magyar nyelvtörténet*. Bp., Osiris K.

Klemperer, Viktor 1984. *A Harmadik Birodalom nyelve*. Bp., Tömegkommunikációs

Kutatóközpont. /Membrán Könyvek 12./

Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közöny* 35. 26—43.

Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Bp., Akadémiai K., /Nyelvtudományi értekezések, 151./

Kóczy György 1981. (szerk.) *Magyar Hírmondó*. Bp., Gondolat K.

Koselleck, Reinhart 1997. *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Bp., József Attila Műhely K. /József Attila tankönyvek/

Koselleck, Reinhart 1998. Ellenségfogalmak. In: *Az ellenség neve*. Szerk. Szabó Márton. Bp., József Attila Műhely K. 12—23.

Kossuth Lajos 2003. *Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz, I. (1841)*. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, Bíbor K.

Kövecses Péter 2005. *A metafora*. Bp., Tipotex.

Krippendorf, Klaus 1995. *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Bp., Balassi K.

Kugler Nóra — Laczkó Krisztina: A névmások In: *Magyar grammatika*. (Szerk.: Keszler Borbála) Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 152-169.

Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 200. *Nyelvi fogalmak kishoztára*. Bp., Korona K.

Laczkó Krisztina 2001. Névmás és referencia. *Nyr* 125: 103—107

Laczkó Krisztina 2005. A névmási rendszer funkcionális keretben. *Nyr* 129: 78—88

Lakoff, R. T. 1990. *Talking Power. The Politics of Language in Our Lives*. New York, Basic Books. Idézi: Mora 2004: 44—45

Lakoff, George — Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, Chicago Univ Pr. Idézi: Fónagy 1998.

Lakoff, George — Turner, Mark 1989. *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago—London, Chicago Univ Pr. idézi Tolcsvai 2005: 65

Levinson, Stephen C. 1992. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge Univ. Pr.

Leary, M. R. 1995. *Self-Presentation. Impression Management and Interpersonal Behavior*. Madison, Brown – Benchmark. idézi: Nemesi 2000: 420

Lotz János 1967. A személy, szám, viszonyítás és tárgymeghatározottság kategóriái a magyarban. In: *A magyar nyelv története és rendszere*. Szerk.: Imre Samu – Szatmári István. Bp. 249—255

Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge, Cambridge Univ. Pr. idézi Levinson 1983:

64; Tátrai 2000: 229

A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9. Bp., 1961. 2980. sz.

A mai magyar nyelv rendszere. Szerk.: Tompa József. Bp., Akadémiai K., 1961.

Maitland, Karen — Wilson, John 1987. Pronominal selection and ideological conflict. *Journal of Pragmatics* 11: 495—512

Maitz Péter – Molnár Anna 2001. Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvészet. In: *A nyelvtantól a szövegtanig.* Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére. Szerk. Csátár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián. Debrecen, Kossuth Egyetemi K. 322—335

Medienwissenschaft: ein Handbuch zur Entwicklung der Medien und Kommunikationsformen. Hrsg. Von Joachim-Felix Leonhard [et al.] Teilband 1-2. Berlin, De Gruyter, 1999, 2001. /Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 15/

Merton, Robert 1973. *The Sociology of Science.* Chicago, Chicago Univ. Pr., idézi Bourdieu 2002: 77

Mora, Isabel-Ínigo 2004. On the use of the personal pronoun we in communities. *Journal of Language and Politics* 31: 27—52.

Muckenhaupt, Manfred 1999. Die Grundlagen der kommunikationsanalytischen Medienwissenschaft. In: *Medienwissenschaft. Ein Handbuch zur Entwicklung der Medien und Kommunikationsformen.* Hrsg. Joachim-Felix Leonhard – Hans Werner Ludwig – Dietrich Schwarze — Erich Strassner. Bd. 15.1. Berlin- New York, de Gruyter. 28—57

Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Nyir* 124: 408—436.

Pennycook, A. 1994. The politics of pronouns. *ELTJ* 48 (2) 173-178. Idézi: Mora 1994: 339—383.

Perelman, Chaim 1998. Az új retorika és a politikai valóság. Idézi: Szabó Márton: *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbólikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról.* Bp., Nemzeti Tankönyvk. – Universitas, 1998.

Péter Mihály 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége *MNy* 82: 1—10

Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai.* Bp., Tankönyvk., 1991.

Pléh Csaba — Radics Katalin 1982. Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás. *ÁNyT* 14: 87-108

Püschel, Ulrich 1999. Präsentationsformen, Texttypen und kommunikative Leistungen der Sprache in Zeitungen und Zeitschriften. In: *Medienwissenschaft: ein Handbuch zur Entwicklung der Medien und Kommunikationsformen.* Hrsg. Von Joachim-Felix

Leonhard [et al.] Teilband 1. Berlin, De Gruyter. pp. 864—880 /Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 15/

Ouirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. and Svartvik, J. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London, Longman. Idézi: Mora 1994: 33.

Rácz Endre 1976. Anyanyelvünk új szófüzési, mondatszerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése. In: *Mai magyar nyelvünk*. Szerk. Grétsy László. Bp., Akadémia K.

Ramge, Hans – Schuster, Britt-Marie 2001. Kommunikative Funktionen des Zeitungskommentars. In: *Medienwissenschaft: ein Handbuch zur Entwicklung der Medien und Kommunikationsformen*. Hrsg. Von Joachim-Felix Leonhard [et al.] Teilband 2. Berlin, De Gruyter. pp 1702—1712. /Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 15/

Rees, A. 1983. *Pronouns of Person and Power. A Study of Personal Pronouns in Public Discourse*. The University of Scheffield, Department of Linguistics. Unpublished Master's thesis. Idézi: Maitland-Wilson 1987: 498; Mora 2004: 33

Róka Jolán 2002. *Kommunikációtan*. Fejezetek a kommunikáció elméletéből és gyakorlatából. Bp., Századvég K.

Róka Jolán 1986. *Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája*. Bp., Akadémiai K. /Nyelvészeti tanulmányok, 29/

Schlosser, Horst Dieter 1990. *Die deutsche Sprache in der DDR zwischen Stalinismus und Demokratie. Historische, politische und kommunikative Bedingungen*. Köln, Verl., Wissenschaft und Politik.

Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépírói stílus fő irányai*. Bp., Corvina K.

Szabó G. Z. – Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Bp., Akadémiai K.

Szathmári István 1996. (szerk.) *Hol tart ma a stilisztika?* Bp., Nemzeti Tankönyvk.

Széchenyi István 1841. *A' Kelet Népe*. 2. kiad. Pozsony, Wigand Károly ny.

Szikszaíné Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Bp., Osiris K.

Szili József 1969. A történetiség mint az irodalmi mű létezőmódja. *Helikon* 3-4: 360-371 idézi: Szabó 1998: 18

Szili Katalin 2005. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Bp., Tinta K.

Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Nyr* 124: 226—238

Terestyéni Tamás 1973. A politika fogalma a párt központi lapjának három évfolyamában. In: *Az információtól a közéletig*. Szerk.: Kovács András. Bp. 84—104

- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. *A szövegek világa*. Bp., Nemzeti tankönyvk.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *MNy* 95: 154—165
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Bp., Nemzeti Tankönyvk.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *ANyTK* 20. 295-325
- Tolcsvai Nagy, Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Frankfurt, Peter Lang, 2005.
- Valdes, Mario J. 1983. Latin-amerikai kihívás az összehasonlító irodalomtudománynak; egy új összehasonlító elmélet felé. *Helikon* 1: 36-41 idézi: Szabó 1998: 17
- Van Dijk, Teun A. 1988. *News as discourse*. New Jersey, L. Erlbaum Association.
- Verschueren, J. 1999. *Understanding Pragmatics*. London – New York, Arnold.
- Wacha Balázs 1989. Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In: *Fejezetek a mai magyar nyelv leírásából*. Bp., Tankönyvk., 219—82
- Wehrlich 1975/79. *Typologie der Texte. Einwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik*. Heidelberg. idézi Eöry 1996: 139-140
- Wilson 1990. *Politically Speaking*. Oxford, Blackwells. Idézi: Mora 2004: 25-52
- Wolters, Angelika 2004. Dissertation. Magdeburg. Idézi: Palubicki, Beate: „Unsere Truppe”: *Ein Stück DDR-Alltag in Brigadentagebüchern*. Volksstimme Magdeburg 06.11.2004. S. ohne
- Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford, Oxford Univ. Pr.
- Zupnik, Yael-Janette 1994. A pragmatic analysis of the use of person deixis in political discourse. *Journal of Pragmatics* 21: 339-383

Függelék:**A disszertációban elemzett vezércikkek:**

1. Felelőtlen beszéd. Szabad Nép 1946. február 9.
2. Döntést! Szabad Nép 1946. március 10.
3. Kötelet! Szabad Nép 1946. május 4.
4. Vonjuk le a tanulságot! Szabad Nép 1946. május 5.
5. A Központi Vezetőség ülése. Szabad Nép 1950. június 7.
6. Harcolj a békéért — jegyezz Békekölcsönt! Szabad Nép 1950. szeptember 28.
7. A per tanulsága. Szabad Nép 1951. június 30.
8. Békénk legelső ellensége. Szabad Nép 1951. november 27.